प्रकरणत्रयी

: सटीकानि :

जीवविचार • नवतत्त्व • दण्डक प्रकरणानि

: प्रकाशक :

श्री जिनशासन आराधना ट्रस्ट

प्रकरणत्रयी

[टीकासहितानि जीवविचार–नवतत्त्व–दण्डकप्रकरणानि]

卐

–: सम्पादक :–

वैराग्यदेशनादक्षपूज्यपादाचार्यश्रीमद्‌विजय
हेमचन्द्रसूरीश्वरशिष्यपूज्यमुनिराजश्री
अक्षयबोधिविजय शिष्य
मुनिमहाबोधिविजयः

卐

प्रकाशक
श्री जिनशासन आराधना ट्रस्ट
७/त्रीजो भोइवाडो, भुलेश्वर, मुंबई–४०० ००२

પ્રાપ્તિસ્થાન :

○ શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

૭-ત્રીજે ભોઇવાડો, ભુલેશ્વર, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

○ શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

C/o. સુમતિલાલ ઉત્તમચંદ
મારફતીયા મહેતાનો પાડો, ગોળશેરી, પાટણ-૩૮૪ ૨૬૫

○ મૂળીબેન અંબાલાલ

રતનચંદ ધર્મશાળા
સરદારબાગ સામે, સ્ટેશન રોડ, વીરમગામ,
જી. અમદાવાદ-૩૮૨ ૧૫૦

આવૃત્તિ : પ્રથમ વિ. સં. ૨૦૪૫ ઈ. સ. ૧૯૮૯

મૂલ્ય : ૨૦=૦૦ રૂ. પ્રતિ : ૬૦૦

સર્વ હક્ક શ્રી શ્રમણ પ્રધાન જૈન સંઘને સ્વાધિન.

મુદ્રક : જીતેન્દ્ર બી. શાહ * જીગી પ્રિન્ટર્સ

૩૦૫, મહાવીર દર્શન, કસ્તુરબા ક્રોસ રોડ નં. ૫,
બોરીવલી (ઇસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૬૬
ફોન : C/o. ૩૧૭૮૧૦/૨૯૫૫૭૬

નમો તિત્થરસ ॥

પ્રકાશકીય નિવેદન

જીવવિચાર/નવતત્વ/દંડક આ ત્રણે પ્રકરણોને ટીકા સાથે પ્રકાશિત કરતા અમે અત્યંત આનંદ અનુભવીએ છીએ. આ ત્રણે પ્રકરણો જૈન સંઘમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. આજે પણ પાંચ પ્રતિક્રમણ પછી આ પ્રકરણોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

આ પ્રકરણો પર અનેક ગુજરાતી વિવેચનો પ્રસિદ્ધ થયા છે, પરન્તુ પ્રાકૃત-સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓનું ભાષાજ્ઞાન સમૃદ્ધ બને તથા વિશેષ પદાર્થોનો બોધ થાય તે માટે સંસ્કૃત ટીકા સહિત આ ત્રણે પ્રકરણો વિશેષ ઉપયોગી બનશે.

પ્રસ્તુત ત્રણે પ્રકારની ટીકાઓની મુદ્રિત તેમજ હસ્તપ્રતો જુદા જુદા ભંડારમાંથી મેળવી મુનિશ્રી મહાબોધિ વિજયજીએ આનું સમ્પાદન કરેલ છે. શ્રુતભક્તિના આ પુરુષાર્થની અમે ભાવભરી અનુમોદના કરીએ છીએ તેમજ શ્રુતભક્તિના અન્ય અનેક કાર્યો તેમના હાથે થાય એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

પ્રાન્તે આ અતિમહત્વના ઉપયોગી ગ્રન્થનો સ્વાધ્યાય કરી અનેક પુણ્યાત્માઓ આત્મકલ્યાણ સાધે એકમેવ શુભાભિલાષા.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થનું ઝડપી તથા સુઘડ મુદ્રણ કરી આપનાર જીગી પ્રિન્ટર્સના માલિક જીતુભાઈ બી. શાહના અમે અત્યંત આભારી છીએ.

પૂજ્યપાદ ગીતાર્થ મૂર્ધન્ય, સકળસંઘહિત-ચિન્તક, કલિકાળ કલ્પવૃક્ષ, સિદ્ધાન્ત મહોદધિ સ્વ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયપ્રેમ સૂરીશ્વરજી મહારાજાની દિવ્યકૃપાથી તથા તેઓશ્રીના પટ્ટાલંકાર વર્ધમાન-તપોનિધિ, ન્યાયવિશારદ, દ્વિશતાધિક મુનિગણાધિપ, પૂજ્યપાદ

આચાર્યદેવશ્રીમદ્‌વિજયભુવનભાનુસૂરીશ્વરજીમહારાજના શુભાશીર્વાદથી અને તેઓશ્રીના શિષ્યરત્ન સમતાસાગર પૂજ્યપંન્યાસજીશ્રીપદ્મ-વિજયજીગણિવરશ્રીના શિષ્યરત્ન વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ પૂજ્યપાદ આચાર્ય દેવશ્રીમદ્‌વિજયહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીમહારાજની શુભપ્રેરણાથી શ્રીજિન-શાસન આરાધના ટ્રસ્ટ સાતે ક્ષેત્રની ભક્તિમાં આગળ વધી રહ્યું છે. શ્રુતભક્તિમાં આજ સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલ ગ્રન્થોની યાદી અન્યત્ર આપી છે. એજ રીતે આ ક્ષેત્રમાં આગળ વધતા રહીએ એવી શુભેચ્છા.

શ્રી જિનશાસન આરાધના
ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ

દ્રવ્ય સહાયક

વિ. સં. ૨૦૪૪ નું મુલુન્ડ મુકામે વૈરાગ્ય દેશના દક્ષ પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્‌વિજયહેમચન્દ્રસૂરિમહારાજ આદિ ઠાણાનું ચાતુર્માસ થયું. ચાતુર્માસના અન્તે ઉપધાન તપનો પ્રારંભ થયો. ઉપધાન તપની આરાધનામાં જોડાયેલ શ્રાવિકા બહેનો તરફથી આ ગ્રન્થનો સંપૂર્ણ લાભ લેવામાં આવેલ છે. આ સુકૃતની અમે ભૂરિ ભૂરિ અનુમોદના કરીએ છીએ

લિ.
શ્રી જિનશાસન આરાધના
ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ

સિદ્ધાન્તમહોદધિ સ્વ. પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્ વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા

॥ श्रीप्रवचनाय नमः ॥

॥ नमोनमः श्रीगुरुप्रेमसूरये ॥

પ્રસ્તાવના

શ્રી સંઘમાં ચારપ્રકરણ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ જીવવિચાર/નવતત્વ/દંડક/લઘુસંગ્રહણીમાંથી અત્રે પ્રથમ ત્રણ પ્રકરણનો વૃત્તિસહિત સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.

જીવવિચારની પૂ. ક્ષમાકલ્યાણગણિની વૃત્તિ આજથી ૮૩ વર્ષ પૂર્વે શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા-ભાવનગર તરફથી પ્રગટ થયેલ.

નવતત્વ/દંડક પ્રકરણની પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી સમયસુંદર મ. વિરચિત વૃત્તિ આજસુધી પ્રાયઃ અપ્રગટ હતી. નવતત્વવૃત્તિની અનેક હસ્તપ્રતો ગુજરાતના જુદા જુદા અનેક જ્ઞાનભંડારોમાંથી પ્રાપ્ત થઈ. જેમાંની તમામ હસ્તપ્રતો અત્યંત અશુદ્ધ હતી. તે છતાં કોઈ કોઈ સ્થાને આ હસ્તપ્રતો એકબીજા માટે પૂરક બની છે. મુખ્યતયા સાણંદના જ્ઞાન-ભંડારની હસ્તપ્રતને નજર સામે રાખીને આ વૃત્તિનું સંપાદન કર્યું છે.

દંડક પ્રકરણની પૂ. ઉપા. શ્રી સમયસુંદર મ.ની વૃત્તિની હસ્તપ્રત ભાવનગરના જ્ઞાનભંડારમાં છે. જેની પ્રતિકૃતિ વિદ્વદ્વર્ય પૂ. પં. શ્રી શીલચંદ્ર વિ. મ. દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ છે. બહુધા શુદ્ધ જણાતી આ હસ્તપ્રતમાં એક બે સ્થાને પાઠ પડી ગયેલ છે તે સ્થાને, તેમજ એક બે સ્થાને જ્યાં પાઠ છૂટી ગયેલ છે ત્યાં પાછળથી ઉપરના ભાગમાં મૂળ હસ્તપ્રતમાં તે પાઠો ઉમેરવામાં આવેલ છે પરંતુ પ્રતિકૃતિ કાઢવાની ચીવટના અભાવે ઉમેરાયેલ પાઠ અડધા કપાઈ ગયા છે તે સ્થાને; સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિ તેમજ પંડિત રત્નચન્દ્રગણિની વૃત્તિના આધારે પાઠો ઉમેર્યા છે જે [ ] આવા ચિહ્‌ન વચ્ચે મુકવામાં આવ્યા છે.

જીવવિચાર સવૃત્તિ : જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં ૫૧ આર્યા છન્દોમાં આ કૃતિની રચના થઈ છે. આ કૃતિના મૂળકર્તા આચાર્ય શ્રી શાન્તિસૂરિ મહારાજ છે. જુદા જુદા ગચ્છમાં આજસુધીમાં શ્રી શાન્તિસૂરિ નામના અનેક આચાર્યો થયા છે; જેની નામાવલી આ પ્રસ્તાવનાના અંતે પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે. જીવના ૫૬૩ ભેદને વિસ્તારથી સમજાવતા આ પ્રકરણ ઉપર આજ સુધીમાં અનેક નાની/મોટી વૃત્તિ/અવચૂરિઓ તેમજ બાલાવબોધાદિની રચના થઈ છે. જેની નામાવલી આ પ્રસ્તાવનાના અન્તે દ્વિતીય પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે.

ક્ષમાકલ્યાણગણિ : પ્રસ્તુત વૃત્તિના કર્તા ખરતરગચ્છીય અમૃતધર્મ વાચકના શિષ્ય ક્ષમાકલ્યાણ ગણિ છે. તેઓશ્રીએ બીકાનેર મુકામે સં. ૧૮૫૦માં આવૃત્તિની રચના કરી છે. આ સિવાય ગૌતમીયકાવ્યની ટીકા/પ્રશ્નોત્તર સાર્ધશતક/ચૈત્યવંદન ચતુર્વિંશતિકા આદિ ગ્રંથોની રચના કરી છે.

નવતત્વ સટીક : જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં – આર્યા છંદમાં રચાયેલ, જીવ/અજીવાદિ નવતત્વના ભેદને વિસ્તારથી સમજાવતી આ કૃતિ અજ્ઞાતકર્તૃક છે. વર્તમાનમાં ૬૦ ગાથામાં બંધાયેલ આ પ્રકરણની ભિન્ન ભિન્ન કર્તૃક વૃત્તિઓને જોતાં મૂળ ગાથાઓનો કુલ સંખ્યાંક પણ ભિન્ન ભિન્ન જોવા મળે છે. ઉપાધ્યાય શ્રી સમયસુંદર મહારાજે પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં ૪૯ ગાથા ઉપર વિવરણ કર્યું છે. આ પ્રકરણના કદમાં આવો ફેરફાર થવાનું કારણ એ સંભવી શકે કે જેમ જેમ આ પ્રકરણનો સ્વાધ્યાય વધતો ગયો તેમ તેમ આ પ્રકરણમાં નવતત્વને લગતી અન્ય ઉપયુક્ત ગાથાઓને પણ સમાવી લેવામાં આવી.

નવતત્વ પ્રકરણના મૂળકર્તા અંગે શ્રી જૈન ગ્રન્થ પ્રકાશકસભા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ નવતત્વવિસ્તરાર્થ નામના પુસ્તકમાં બે બોલમાં જે વિચાર કર્યો છે તે અક્ષરશઃ અત્રે આપીએ છીએ.

"નવતત્વના પ્રણેતાની ગવેષણા કરતાં હજુ સુધી કાંઈ નિર્ણય થઈ શકયો નથી. નવતત્વ ટબાવાળી એકજ પ્રાચીન પ્રતિમાં સાઠમી એક ગાથા

इय नवतत्तविचारो अप्पमहनाणजाणणाजाहेउं ।
संखितो उद्धरिओ लिहिओ सिरिधम्मसूरीहिं ॥

દેખવામાં આવવાથી શ્રી ધર્મસૂરિ મહારાજ આ પ્રકરણના કર્તા હોય તેમ જણાય છે, ધર્મસૂરિજી મહારાજનો સમય નિર્ણય કરવો અશક્ય છે. વૃત્તિ–અવચૂર્ણિ-બાલાવબોધકારો આ ગાથા જણાવતા નથી. જેથી જણાય છે જે મૂળ સત્તાવીશ ગાથાઓ અન્યકર્તૃક હોવી જોઈયે અને તેના પ્રણેતા તેરમા સૈકાની પૂર્વે થયેલા હોવા જોઈએ તેમ તેની વૃત્તિઓ ઉપરથી અનુમાન થાય છે, વળી બીજા એક પ્રાચીન પુસ્તકમાં "इति श्री वादिदेवसूरिविरचित नवतत्त्वप्रकरणम्" એ પ્રમાણે વાક્ય જોવામાં આવ્યું હતું જે ઉપરથી સ્યાદ્વાદરત્નાકરગ્રન્થ નિર્માતા જે અપૂર્વગ્રન્થમાં સ્ત્રીનિર્વાણસિદ્ધિ માટે લગભગ ૪૨ હજાર શ્લોક પ્રમાણનો ભાગ હતો, મહારાજ સિદ્ધરાજની સભામાં કુમુદચન્દ્ર જેવા દિગંબરવાદીઓને જીતનાર અઢારદેશમાં અમારિના પ્રવર્તક, પરમાર્હત મહારાજા કુમારપાલ-નૃપપ્રતિબોધક, કલિકાલસર્વજ્ઞ, ભગવાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજ વિગેરેના વિદ્યાગુરુ, ભગવાન્ વાદિદેવ સૂરિમહારાજ આ પ્રકરણના રચયિતા હોય તેમ પણ અનુમાન થાય છે. ઉપરની ગાથા તથા વાક્ય એ બંને તરફ વિચાર કરતા એકવાક્યતા વિષયક એવું પણ અનુમાન થઇ શકે કે મૂલ-ગાથા ૨૭ ના કર્તા શ્રી વાદિદેવસૂરિ મહારાજ અને પ્રક્ષિપ્તગાથાઓના સંગ્રાહક શ્રી ધર્મસૂરિ મહારાજ હોય."

નવતત્વને લગતા અનેક મૌલિક ગ્રન્થોની રચના થઈ છે તેમજ નવ-તત્વ પકરણ ઉપર પણ આજસુધીમાં અનેક વૃત્તિ/અવચૂરિ આદિની રચના થઈ છે. જેની નામાવલી તથા નવતત્વને લગતા ગ્રંથોની નામાવલી આ પ્રસ્તાવનાના અન્તે તૃતીય પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે. શાસન-સમ્રાટ પૂ. આચાર્ય દેવશ્રી નેમિ સૂ. મ.ના શિષ્યરત્ન પૂ. આ. શ્રી ઉદય સૂ. મ. સંશોધિત/સંપાદિત નવતત્વસાહિત્યસંગ્રહ નામના ગ્રંથમાં નવતત્વને લગતા અનેક ગ્રન્થો તેમજ નવતત્વ પ્રકરણ ઉપરની કેટલીક વૃત્તિઓને સમાવી લેવામાં આવી છે.

ઉપાધ્યાય શ્રી સમયસુંદર મહારાજ : પ્રસ્તુત નવતત્વની વૃત્તિના કર્તા ખરતરગચ્છના આચાર્ય શ્રી જિનચંદ્રસૂરિના હસ્તે દિક્ષિત, સકલ-ચંદ્રગણિના શિષ્ય સમયસુંદરગણિ છે. વાદી હર્ષનંદન વગેરે અનેક શિષ્ય/પ્રશિષ્યના તેઓ ગુરુ હતા. સંયમના અનેક યોગોમાં સ્વાધ્યાય તેઓશ્રીનો પ્રિયયોગ હતો. સંસ્કૃત/ગુજરાતી/હીન્દી રાજસ્થાની આદિ ભાષામાં તેઓશ્રીએ અનેક રચનાઓ કરી છે. શ્રી અભય જૈન ગ્રંથમાલાના

૧૫માં પુષ્પ તરીકે પ્રગટ થયેલ "સમયસુંદર કૃતિ કુસુમાંજલિ"માં તેઓની સંસ્કૃત-ગુજરાતી-હીન્દી આદિ ભાષમાં રચાયેલ ૫૬૩ લઘુરચનાઓનો સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે. એ સિવાય સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષાની અનેક દીર્ઘરચનાઓ પણ તેઓશ્રીએ કરી છે જેની નામાવલી અમે આ પ્રસ્તાવનાના અંતે ચોથા પરિશિષ્ટમાં આપી છે. જે જોતાં તેઓશ્રીનો સ્વાધ્યાય પ્રેમ પરખાઈ આવે છે. પોતાના શિષ્યો વિદ્વાન બને તે માટે પણ તેઓ ખૂબ જ પરિશ્રમ કરતા. પોતાના શિષ્યોનો જ્ઞાન પર આદર વધે તે માટે તેઓશ્રીએ એક કવિત બનાવેલ. જે આ પ્રમાણે છે—

"ભણો રે ચેલાભાઈ ભણો રે ભણો,
ભણ્યા માણુસને આદર ઘણો;
ભણ્યાને હુએ ભલો વહરાવણો,
સખરવસ્ત્ર પહિર ઓઢણો;
પદ હુવે વાચક પાઠક તણો,
બાજોઠ ઉપર બેસણો;
ભણિયા પાખે (વિના) દુઃખ દેખણો,
ખાંધે જોલી હાથ મેં દોહણો (ઘડો);
સમયસુંદરરો શબ્દ માનણો,
ઇહિ પરલોક સુહાવણો."

રાજસ્થાનના સાંચોરમાં પોરવાડ જ્ઞાતિના રૂપસિંહના ધર્મપત્ની લીલાદેની કુક્ષિથી જન્મી યુવાવસ્થામાં ચારિત્ર લઈને સત્તરમી સદીના સાહિત્યાકાશમાં જાજ્વલ્યમાન નક્ષત્ર બનેલા મહોપાધ્યાય શ્રી સમયસુંદરજી ગુજરાત, રાજસ્થાન, ઉત્તરપ્રદેશ આદિ અનેક ક્ષેત્રોમાં વિચરી સં. ૧૭૦૨માં ચૈત્ર સુદ ૧૩ના દિવસે અમદાવાદ મુકામે સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામી સ્વર્ગે સંચર્યા.[૧]

---

૧. મહોપાધ્યાય સમયસુંદરજીના જીવન-કવનનું નીચેના બે લેખમાં વિસ્તૃત આલેખન થયું છે. (i) મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ લિખિત 'કવિવર સમયસુન્દર' જે આનંદકાવ્ય મહોદધિ મૌક્તિક ૭માંની પ્રસ્તાવનામાં મુદ્રિત થયો છે. (ii) મહો. વિનયસાગર લિખિત 'મહોપાધ્યામ સમયસુન્દર' જે સમયસુન્દર કૃતિ કુસુમાંજલિમાં પ્રકાશિત થયેલ છે.

પ્રસ્તુત નવતત્વની શબ્દાર્થ વૃત્તિ સં. ૧૬૮૮ના અમદાવાદ, હાજા-પટેલની પોળમાં વૃદ્ધ ઉપાશ્રય મધ્યે મુનિ સહજવિમલ તથા પં. મેઘવિજય નામના પોતાના શિષ્યો માટે રચી છે. પ્રશસ્તિના અંતે આપવામાં આવેલ એક શ્લોક વાંચતા આશ્ચર્ય કરાવે તેવો છે.

શ્લોક આ મુજબ છે-

वृत्तिं लिखित्वा मात्सर्यात् प्रशस्तिं न लिखिष्यति ।
जिनाज्ञालोपकृत् पापी नरके स पतिष्यति ॥

દંડક સટીક : વિચારષટ્ત્રિંશિકા તથા લઘુસંગ્રહણીના નામથી ઓળખાતું આ પ્રકરણ ધવલચંદ્રના શિષ્ય ગજસારમુનિએ રચેલું છે. આ પ્રકરણમાં ૨૪ દ્વારમાં ૨૪ દંડકને ઉતારવામાં આવ્યા છે.

વર્તમાનમાં ૪૨ ગાથામાં પ્રાપ્ત થતું આ પ્રકરણ રત્નચંદ્ર મ.ની વૃત્તિમાં ૪૩ ગાથા પ્રમાણ મળે છે તો સમયસુંદર મ.ની વૃત્તિમાં ૩૮ ગાથા પ્રમાણ મળે છે જ્યારે સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિમાં ૩૯ ગાથા પ્રમાણ મળે છે.

સોળમા સૈકામાં રચાયેલ આ પ્રકરણની વૃત્તિ સમયસુંદર મહારાજે સં. ૧૬૬૯માં અમદાવાદ-હાજાપટેલની પોળના ઉપાશ્રયમાં રચી છે.

દંડક પ્રકરણ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન કર્તૃક વૃત્તિ/અવચૂરિ તેમજ અનેક બાલાવબોધાદિની રચના થઈ છે જેની નામાવલી આ પ્રસ્તાવનાના અંતે છઠ્ઠા પરિશિષ્ટમાં આપી છે.

લોકપ્રિય બની ચુકેલા આ પ્રકરણોના આજ સુધીમાં અનેક ભાષામાં વિવેચનો થયા છે. જેમાં ગુજરાતી ભાષામાં અનેક સંસ્થાઓ તરફથી તેના વિવેચનો બહાર પડયા છે. તે સિવાય હિન્દી ભાષામાં પણ કેટલાક વિવેચનો જોવા મળે છે. જીવવિચાર પ્રકરણનો જયંત પી. ઠાકરનો અંગ્રેજી અનુવાદ તેમજ ગેરિનોનો ફ્રેન્ચ અનુવાદ પણ પ્રકાશિત થયેલ છે.

ઋણસ્વીકાર :

૧ સિદ્ધાંતમહોદધિ સ્વ. પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા...

૨ વર્ધમાનતપોનિધિ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુ સૂરીશ્વરજી મહારાજા...

૩ સમતાસાગર પૂ. પંન્યાસજી શ્રી પદ્મવિજયજી ગણિવરશ્રી...

૪ વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ શ્રીમદ્ વિજય હેમચન્દ્ર સૂરીશ્વરજી મહારાજા....

૫ રત્નત્રયીઆરાધક પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ શ્રી અક્ષયબોધિ વિજયજી મહારાજા....

જેઓની અનંતકૃપા/અનંત આશીર્વાદના બળે આ લઘુકાર્યને હું પાર પામ્યો છું તે ઉપકારી પૂજ્ય ગુરુભગવંતોનો હું સદૈવ ઋણી છું.

પ્રસ્તુત સંપાદનમાં જે જે જ્ઞાન ભંડારના સંચાલકો તરફથી હસ્તપ્રતો યા તેની પ્રતિકૃતિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે તે સહુ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

તેમજ આ સંપાદનમાં ચતુર્વિધસંઘની નામી/અનામી વ્યક્તિઓ તરફથી જે પ્રશસ્ય યોગદાન મળ્યું છે તે પ્રશંસનીય છે/અનુમોદનીય છે.

પ્રાન્તે પ્રસ્તુત સંપાદનમાં પ્રમાદ યા મતિમંદતાના કારણે કોઈપણ ક્ષતિ રહી ગઈ હોય તે બદલ મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

પ્રસ્તુત ત્રણે કૃતિઓના અધ્યયન દ્વારા જીવવિજ્ઞાન/તત્વવિજ્ઞાન મેળવી ૨૪ દંડકમાંથી સહુ જીવો મુક્ત બને એજ અંતરેચ્છા.

સં. ૨૦૪૫, ભાદરવા સુદ ૧૩ — લિ.

મલાડ (ઇસ્ટ), મુંબઈ

મુનિ મહાબોધિવિજય

પરિશિષ્ટ-૧

શ્રી શાન્ત્યાચાર્યનામાવલી

	રચના
૧. સ્થિરપદ્રગચ્છીયવાદિવૈતાલ શાન્તિસૂરિ.	ઉત્તરાધ્યયનબૃહદ્‌વૃત્તિ
૨. પૂર્ણતલ ગચ્છીય શાન્તિસૂરિ	તિલકમંજરી કથાટિપ્પનક
૩. ચાન્દ્રકુલિન શ્રી વર્ધમાનસૂરિ શિષ્ય શાન્તિસૂરિ	વાર્તિક વૃત્તિ
૪. ચાન્દ્રકુલિન નેમિચન્દ્રસૂરિ શિષ્ય શાન્તિસૂરિ	ધર્મરત્નપ્રકરણ સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ/ બૃહલ્લઘુપૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર
૫. ખંડિલગચ્છીય શાન્તિસૂરિ	ભક્તામર સ્તોત્રવૃત્તિ
૬. શ્રી શાન્તિસૂરિ	પ્રમાણપ્રમેયકલિકાવૃત્તિ
૭. ,,	જીવવિચાર પ્રકરણ
૮. ,,	ઘટખર્પરરાક્ષસ/વૃંદાવન કાવ્ય વૃત્તિ
૯. ,,	બૃહત્ શાંતિ
૧૦. ,,	પર્વપંચાશિકા
૧૧. ,,	પિણ્ડૈષણાશતક

પરિશિષ્ટ-૨

જીવવિચાર વૃત્તિ/બાલાવબોધાદિ

૧. અજ્ઞાતકર્તૃક પ્રાકૃતવૃત્તિ

૨. પાઠકરત્નાકર કૃત સંસ્કૃત વૃત્તિ સં. ૧૬૧૦

૩. સમયસુંદરગણિ ,, ,, ,, સં. ૧૬૯૮

૪. ઈશ્વરાચાર્ય કૃત અર્થદીપિકા

૫. ભાવસુંદર કૃત ટીકા

૬. સાધુરત્ન સૂ. કૃત ટીકા

૭. ક્ષમાકલ્યાણગણિ કૃત વૃત્તિ સં. ૧૮૫૦

૮. અજ્ઞાતકર્તૃક પ્રદીપિકા નામની અવચૂરી

૯. બુદ્ધિવિજય કૃત જીવવિચાર સ્તવન

૧૦. વૃદ્ધિવિજય કૃત જીવવિચાર સ્તવન

૧૧. જીવવિજય કૃત જીવવિચાર બાલાવબોધ સં. ૧૯૦૪

૧૨. નિહાલચંદ્ર કૃત જીવવિચાર ભાષા

૧૩. આલમચંદ કૃત જીવવિચાર ભાષા

૧૪. ઋષભદાસ કૃત જીવવિચાર રાસ

૧૫. ઇન્દ્રસૌભાગ્ય કૃત જીવવિચાર પ્રકરણ સ્તવન

(આ સિવાય અનેક અજ્ઞાત કર્તૃક ટીકા/અવચૂરિ/ટીપ્પણ/બાલાવબોધો/ટબાઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.)

પરિશિષ્ટ-૩

નવતત્વ સાહિત્યત્યગ્રંથાવલી

[પ્રાકૃત/સંસ્કૃત કૃતિઓ]

અજ્ઞાતકર્તૃક નવતત્વ મૂળ
ભાવસાગર કૃત ,, વિચાર
અજ્ઞાતકર્તૃક બૃહન્નવતત્વ
અજ્ઞાતકર્તૃક નવતત્વવિચાર સારોદ્ધાર
જયશેખરસૂરિ કૃત નવતત્વવિચાર પ્રકરણ
અજ્ઞાતકર્તૃક નવતત્વવિચાર સાર
અંબપ્રસાદ કૃત નવતત્વવિચાર વૃત્તિ
દેવેન્દ્રસૂરિ કૃત નવતત્વવિચાર વૃત્તિ
કુલમંડનસૂરિ કૃત નવતત્વવિચાર વૃત્તિ
સમયસુંદરગણિ કૃત નવતત્વવિચાર વૃત્તિ
પરમાનંદસૂરિ કૃત નવતત્વવિચાર વિવરણ
દેવચંદ્રસૂરિ કૃત નવતત્વવિચાર વિવરણ
માણિકયશેખર કૃત નવતત્વવિચાર વિવરણ
રત્નચંદ્ર કૃત નવતત્વવિચાર ટીકા
સાધુરત્ન સૂ. કૃત નવતત્વવિચાર અવચૂરિ
દેવાનંદ સૂ. કૃત નવતત્વવિચાર સપ્તતત્વપ્રકરણ
જિનચંદ્રગણિ કૃત નવતત્વટીકા
અજ્ઞાતકર્તૃક નવતત્વદીપિકા
હર્ષવર્ધન કૃત નવતત્વ અવચૂરિ
માનવિજયગણિ કૃત નવતત્વ અવચૂરિ
ઉદય સૂ. મ. કૃત બૃહન્નવતત્વ પ્રક્ષેપગાથા અવચૂરિ
દેવેન્દ્ર સૂ. મ. કૃત નવતત્વ પ્રકરણ

દેવગુપ્ત સૂ.મ. કૃત નવતત્વ પ્રકરણ
અભયદેવ સૂ. મ. કૃત નવતત્વ ભાષ્ય
શ્રી યશોદેવ ઉપાધ્યાય કૃત નવતત્વ વિવરણ
ધર્મ સૂ. મ. કૃત નવતત્વ સુમંગલા વૃત્તિ

(આ સિવાય અજ્ઞાતકર્તૃક અનેક ટીકાઓ/અવચૂરિઓ આદિની પણ રચના થઈ છે.

તથા

તત્વાર્થ સૂત્ર/ભાષ્ય અને તેની અનેક વૃત્તિઓ તેમજ સમયસાર ટીકા/પ્રશમરતિ અને તેની વૃત્તિ/યોગશાસ્ત્રવૃત્તિ આદિમાં પણ નવતત્વને લગતું વિવેચન પ્રાપ્ત થાય છે.)

[ગુજરાતી/હિન્દી કૃતિઓ]

હર્ષવર્ધનગણિ	કૃત	નવતત્વ	બાલાવબોધ
પાર્શ્વચન્દ્ર મ.	,,	,,	,,
મેરુતુંગસૂરિસંતાનીય	,,	,,	,,
સાધુરત્નસૂરિ મ.	,,	,,	વિવરણ બાલાવબોધ
સોમસુંદર સૂરિ મ.	,,	,,	બાલાવબોધ
મહીરત્ન મ.	,,	,,	,,
પં. માન વિ. મ.	,,	,, સાર	,,
પદ્મચન્દ્ર મ.	,,	,,	,,
માનવિજય મ.	,,	,,	સ્તબક
સુખસાગર મ.	,,	,,	બાલાવબોધ
પદ્મચંદ્ર શિષ્ય	,,	,,	,,
રામવિજય મ.	,,	,,	,,
મણિરત્નસૂરિ મ.	,,	,,	ટબો

વેલામુનિ	કૃત	નવતત્વ	જોડ
વિવેકવિજય મ.	,,	,,	સ્તવન
ઋષભદાસ	,,	,,	રાસ
ભાવસાગર મ.	,,	,,	,,
સૌભાગ્યસુંદર મ.	,,	,,	,,
માનવિજય મ.	,,	,,	,,
ચીરન્તનાચાર્ય પ્રણીત		નવતત્વ	વિચાર
ભીખમજી	કૃત	નવતત્વ	ચોપાઈ
વસ્સિંહમુનિ	,,	નવતત્વ	ચોપાઈ
ભાગ્યવિજય	,,	,,	સ્તવન
કમલશેખર મ.	,,	,,	,,
સૌભાગ્યસુંદર ,,	,,	,,	,,
વર્ધમાનમુનિ	,,	,,	,,
લુંપક મુનિ	,,	,,	,,
જ્ઞાનસારમુનિ	,,		છંદોબદ્ધભાષા નવતત્વ પ્રકરણ
,, ,,	,,	,,	સાર
રત્નપાલમુનિ	,,	,,	વાર્તિક
વૃદ્ધિવિજય મ.	,,	,,	વિચાર સ્તવન
નિહાલચંદ્રમુનિ	,,	,,	ભાષા
લક્ષ્મીવલ્લભ મ.	,,	,,	ચોપાઈ
હર્ષસાગર મ.	,,	,,	નવઢાળ
દેવચદ્ર મ.	,,	,,	ચોપાઈ

(આ સિવાય અજ્ઞાતકર્તૃક અનેક બાલાવબોધો/ટબાઓ/ચોપાઈઓ વગેરે પણ પ્રાપ્ત થાય છે.)

પરિશિષ્ટ-૪

મહોપાધ્યાય શ્રી સમયસુંદર કૃત ગ્રંથાવલી

વ્યાકરણ

૧. સારસ્વત વૃત્તિ
૨. ,, રહસ્ય
૩. લિંગાનુશાસન અવચૂર્ણિ
૪. અનિટ્કારિકા
૫. સારસ્વતીયશબ્દરૂપાવલી
૬. વેટ્થપદ વિવેચના

અનેકાર્થી સાહિત્ય

૧. અષ્ટલક્ષી (૧૬૪૬)
૨. મેઘદૂત પ્રથમશ્લોકના ૩ અર્થ
૩. દ્વયર્થરાગગર્ભિત પાલનપુર-મંડન ચંદ્રપ્રભજિન સ્તવન
૪. ચતુર્વિંશતિ તીર્થંકર-ગુરુનામ-ગર્ભિત શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્તવન
૫. છરાગ/છત્રીશ રાગિણી નામ ગર્ભિત શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ ગીત
૬. પૂર્વકવિ પ્રણીત શ્લોક દ્વયર્થ-કરણ અમીઝરા પાર્શ્વસ્તવ
૭. શ્રીવીતરાગસ્તવ-છંદજાતિમય

વૈધાનિક

૧. સામાચારીશતક (૧૬૭૨)
૨. સંદેહ દોલાવલીપર્યાય

પાદપૂર્તિ સાહિત્ય

૧. શ્રી જિનસિંહસૂરિ પદોત્સવ કાવ્ય (રઘુવંશ તૃતીયસર્ગ પાદ પૂર્તિ)
૨. ઋષભભક્તામર (ભક્તામર સ્તોત્ર પાદપૂર્તિ)

લક્ષણ

૧. ભાવશતક (૧૬૪૧)
૨. વાગ્ભટ્ટાલંકાર ટીકા

છન્દ

૧. વૃત્તરત્નાકર વૃત્તિ (૧૬૯૧)

ન્યાય

૧. મંગલવાદ

જ્યોતિષ

૧. દીક્ષાપ્રતિષ્ઠા શુદ્ધિ

સાહિત્ય

૧. રઘુવંશ ટીકા (૧૬૯૫)
૨. શિશુપાલવધ તૃતીયસર્ગ ટીકા

ભાષા કાવ્ય પર સંસ્કૃત ટીકા

૧. રૂપકમાલા અવચૂરિ (૧૬૬૩)

સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા

૧. વિશેષશતક (૧૬૭૨)
૨. વિચારશતક (૧૬૭૪)
૩. વિશેષસંગ્રહ (૧૬૮૫)
૪. વિસંવાદશતક (૧૬૮૫)
૫. પ્રશ્નોત્તરસાર સંગ્રહ
૬. છૂટક પ્રશ્નોત્તરો

ઐતિહાસિક

૧. ખરતરગચ્છપટ્ટાવલી

કથા સાહિત્ય

૧. કાલિકાચાર્ય કથા (૧૬૬૬)
૨. કથાકોષ
૩. મહાવીર ૨૭ ભવ
૪. દ્રૌપદી સંહરણ
૫ દેવદુષ્યવસ્ત્રાર્પણ કથાનક

સંગ્રહ સાહિત્ય

૧. ગાથાસહસ્રી (૧૬૮૬)

આગમિક/પ્રકરણ વૃત્તિ

૧. કલ્પસૂત્ર ટીકા (કલ્પલતા વૃત્તિ)
૨. દશવૈકાલિક ,, (૧૬૯૧)
૩. નવતત્ત્વ શબ્દાર્થ વૃત્તિ (૧૬૮૮)
૪. દંડક વૃત્તિ (૧૬૯૬)
૫. ચત્તારિ પરમંગાણિ વ્યાખ્યા
૬. અલ્પબહુત્વ ગર્ભિત સ્તવસ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સહ
૭. ચાતુર્માસિક વ્યાખ્યાન
૮. શ્રાવકારાધના (૧૬૬૭)
૯. યતિ આરાધના

સ્તોત્ર સાહિત્ય

૧. સપ્તસ્મરણ વૃત્તિ
૨. ભક્તામર સુબોધિની વૃત્તિ
૩. કલ્યાણમંદિર વૃત્તિ (૧૬૯૫)
૪. જયતિહુઅણ ,, (૧૬૮૭)
૫. દુરિયર સ્તોત્ર ,,
૬. વિમલ યમલ સ્તુતિ વૃતિ
૭. ઋષિમંડલ સ્તોત્ર અવચૂરિ

પ્રકીર્ણ

૧. ગાથાલક્ષણ

બાલાવબોધ

૧. ષડાવશ્યક બાલાવબોધ

રાસ

૧. ચાર પ્રત્યેક બુદ્ધ રાસ (૧૬૬૫)
૨. મૃગાવતી રાસ (૧૬૮૮)
૩. સિંહલસુત પ્રિયમેલક રાસ (૧૬૭૨)
૪. પુણ્યસાર પ્રિયમેલક રાસ (૧૬૭૩)
૫. વલ્કલચીરી પ્રિયમેલક રાસ (૧૬૮૧)
૬. શંત્રુજય પ્રિયમેલક રાસ (૧૬૮૨)
૭. વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ (૧૬૮૨)
૮. સ્થૂલિભદ્ર રાસ
૯. ક્ષુલ્લકકુમાર રાસ
૧૦. પુંજાઋષિ રાસ (૧૬૯૮)
૧૧. બારવ્રત (૧૬૮૫)

ચોપાઈ

૧. શાંબપ્રદ્યુમ્ન ચૌપાઈ (૧૬૫૯)
૨. નલદમયંતી „ (૧૬૭૩)
૩. સીતારામ „
૪. થાવચ્ચા „ (૧૬૯૧)
૫. ચંપકશ્રેષ્ઠી „ (૧૬૯૫)
૬. ગૌતમપૃચ્છા „ (૧૬૮૬)
૭. ધનદત્ત „ (૧૬૯૩)
૮. દ્રૌપદી „ (૧૭૦૦)
૯. કરકંડુ „ (૧૬૬૨)

ચોવીશી/વીશી

૧. વર્તમાન જિન ચોવીશી
૨. ઐરાવતક્ષેત્ર જિન ચોવીશી
૩. વિહરમાન વીશી

છત્રીશી

૧. સત્યાશીયા દુષ્કાળ વર્ણન છત્રીશી
૨. પ્રસ્તાવ સવૈયા „
૩. ક્ષમા „
૪. કર્મ „
૫. પુણ્ય „
૬. સંતોષ છત્રીશી (૧૬૬૯)
૭. આલોયણા „ (૧૬૯૮)
૮. તીર્થભાસ છત્રીશી
૯. ધ્રુવપદ છત્રીશી
૧૦. સાધુગીત „
૧૧. નેમિનાથગીત „
૧૨. વૈરાગ્ય „ „

૧૩. દયા ,,

૧૪. શીલ ,,

(૧૬૬૯)

પ્રકીર્ણ

૧. દાનાદિ ચૌઢાળીયા (૧૬૬૨)

૨. સાધુવંદના

૩. કેશીપ્રદેશી પ્રબંધ

૪. ભાસ શતક

૫. સાંઝી ગીત પચ્ચીશી

૬. રાત્રિ જાગરણ ગીત પચાસ

૭. ઘંઘાણી તીર્થ સ્તોત્ર

(આ સિવાય અનેક સ્તોત્ર/સ્તવન/સજ્ઝાય/ગીત/ભાસ આદિ તેઓશ્રીએ રચના કરી છે.)

પરિશિષ્ટ–૫

દંડકપ્રકરણ વૃત્તિ/બાલાવબોધાદિ

૧. ગજસાર મુનિ	કૃત	સ્વોપજ્ઞ અવચૂર્ણિ	– સં. ૧૫૭૯
૨. રૂપચંદ્ર મ.	,,	દંડક વૃત્તિ	– સં. ૧૬૭૫
૩. સમયસુંદર મ.	,,	,, વૃત્તિ	– સં. ૧૬૯૬
૪. સાધુરત્ન સૂ.	,,	,, ,,	
૪. કમલવિજય મ.	,,	,, સ્તવન	– સં. ૧૬૩૧
૫. વિમલકીર્તિ મ.	,,	,, બાલાવબોધ	– સં. ૧૭૮૪
૬. ધર્મસિંહ પાઠક	,,	,, વિચારગર્ભિત (પાર્શ્વ) સ્તવન	– સં. ૧૭૨૯
૭. જિનવિજય મ.	,,	દંડક સ્તબક	– સં. ૧૭૫૨
૮. ઉદયરત્ન મ.	,,	,, સ્તવન	
૯. દેવચંદ્ર	,,	૨૪ ,, વિચાર બાલાવબોધ	– સં. ૧૮૦૩
૧૦. સાધુરત્ન સૂરિ	,,	દંડક વૃત્તિ	
૧૧. અજ્ઞાતકર્તૃક	,,	અવચૂરિ	

(આ સિવાય અનેક અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકા/અવચૂરી/બાલાવબોધો/ટબાઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.)

अनुक्रमणिका

		पृष्ठ
१	जीव विचार प्रकरणं सटीकम्	१
२	नवतत्व प्रकरणं ,,	२७
३	दण्डक प्रकरणं ,,	६५

शुद्धि पत्रकम्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३	१	पृथिवो०	पृथिवी०
४	१९	०मूद्धर्वं	०मूर्द्धवं
७	१५	०वाइणा	०वाइणो
८	१५	चूडेलीर्त्ति०	चूडेलित्ति०
८	१९	जीबा	जीवा
१२	२१	०तात्रि०	०तास्त्रिं०
१५	२२	अद्धद्धणा	अद्धद्धुणा
१६	२२	०मृथक्त्वं	०पृथक्त्वं
१७	१५	ग्राहयाः	ग्राह्याः
२३	३	०योनिर्लक्षा	०योनिलक्षा
२५	३	रूंदाओ	रुंदाओ
४६	१४	वैदा-	वैदार-
४७	१५	गृहयते	गृह्यते
५४	२३	भवन्त्येव	भवन्त्येवं
५७	९	०तेऽऽ०	०तेऽ०
६२	१२	०नपुसा	०नपुंसा
६३	२	०कातिके	०कार्तिके

શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રકાશિત ગ્રન્થો

ક્રમાંક	નામ	મૂળકાર	ટીકાકાર
૧.	જીવવિચાર પ્રકરણ સટીક	શ્રી શાંતિ સૂરિ	પાઠકરત્નાકર
	દંડક ,, ,,	શ્રી ગજસાર મુનિ	મુનિ રુપચન્દ્ર
	કાયસ્થિતિ સ્તોત્રાભિધાન ,,	શ્રી કુલમંડન સૂરિ	અજ્ઞાત
૨.	ન્યાય સંગ્રહ સટીક	શ્રી હેમહંસગણિ	સ્વોપજ્ઞ
૩/૪/૫.	ધર્મસંગ્રહ સટીક ભાગ ૧/૨/૩	મહો. શ્રીમાન વિ. ગણિ	સ્વોપજ્ઞ
૬.	જીવ સમાસ ટીકાનુવાદ	શ્રી પૂર્વાચાર્ય	મલધારી શ્રી હેમચન્દ્ર સુરિ
૭.	જંબૂદ્વીપ સંગ્રહણી સટીક	શ્રી હરિભદ્ર સૂરિ મ.	શ્રી પ્રભાનંદ સૂરિ
૮.	સ્યાદ્વાદ મંજરી સાનુવાદ	શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિ મ.	શ્રી મલ્લિષેણ સૂરિ મ.
૯.	નંદીસૂત્ર સટીક	શ્રી દેવવાચકગણિ	શ્રી મલયગિરિ સૂરિ મ.
૧૦.	સંક્ષેપ સમરાદિત્ય કેવલિચરિત્ર	શ્રી પ્રદ્યુમ્ન સૂરિ મ.	
૧૧.	બૃહત્ક્ષેત્ર સમાસ સટીક	શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ	,,
૧૨.	બૃહત્ સંગ્રહણી ,,	,,	,,
૧૩.	,, ,, ,,	શ્રી ચન્દ્ર સૂરિ	શ્રી દેવભદ્ર સૂરિ
૧૪.	ચેઇયવંદણ મહાભાસ	શ્રી શાન્તિ સૂરિ	
૧૫.	નયોપદેશ સટીક	મહો. શ્રી યશો. વિ. મ.	સ્વોપજ્ઞ
૧૬.	પુષ્પમાળા (મૂળ) અનુવાદ	મલધારી હેમચન્દ્ર સૂરિ મ.	
૧૭.	મહાવીર ચરિયં	શ્રી ગુણચંન્દ્ર ગણિ	
૧૮.	મલ્લિનાથ ચરિત્ર	શ્રી વિનયચન્દ્ર સૂરિ	
૧૯.	વાસુપૂજ્ય ,,	શ્રી વર્ધમાન સૂરિ	
૨૦.	શાન્ત સુધારસ સટીક	મહો. શ્રી વિનય વિજય મ.	ગંભીર વિ. ગણિ
૨૧.	તત્વજ્ઞાન તરંગિણી	જ્ઞાનભૂષણ	
૨૨.	શ્રાદ્ધગુણ વિવરણ	શ્રી જિનમંડન ગણિ	
૨૩.	ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષચરિત પર્વ ૩/૪	શ્રી હેમચન્દ્ર સૂરિ મ.	
૨૪.	,, ,, ,, પર્વ ૫/૬	,,	
૨૫.	અષ્ટસહસ્ત્રી તાત્પર્યવિવરણ	મૂળ–આપ્તમીમાંસા–સમંતભદ્ર ભાષ્ય – અકલંક દેવ વૃત્તિ – વિદ્યાનંદ સૂરિ	મહો. શ્રી યશો વિ. મ.

ક્રમાંક નામ	મૂળકાર	ટીકાકાર
૨૬. યુક્તિપ્રબોધ સટીક	મહો. શ્રી મેઘ વિ મ.	સ્વોપજ્ઞ
૨૭. વિશેષણવતી	શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ	
વંદન પ્રતિક્રમણ અવચૂરી	પૂર્વાચાર્ય	રત્નશેખર સુરિ
૨૮. પ્રવ્રજ્યા વિધાન કુલક સટીક	,,	શ્રી પદ્યુમ્ન સુરિ મ.
૨૯. ચૈત્યવંદન ભાષ્ય (સંઘા-ચાર ભાષ્ય) સટીક	શ્રી દેવેન્દ્ર સૂરિ મ.	શ્રી ધર્મઘોષ સુરિ મ.
૩૦/૩૧. વર્ધમાન દેશના પદ્ય ભાગ ૧/૨ (છાયા સાથે)	શ્રી શુભવર્ધન ગણિ	
૩૨. વ્યવહાર શુદ્ધિપ્રકાશ	શ્રી રત્નશેખર સૂરિ	
૩૩. અનેકાન્ત વ્યવસ્થા પ્રકરણ	મહો. શ્રી યશો વિ. મ.	
૩૪. પયરણ સંદોહ	પૂર્વાચાર્ય	
૩૫. ઉત્પાદાદિ સિદ્ધિ પ્રકરણ સટીક	શ્રી ચન્દ્રસેન સૂરિ મ	સ્વોપજ્ઞ
૩૬. હારિભદ્રીય આવશ્યક ટીપ્પનક		ટીપ્પણ–મલ્ શ્રી હેમ-ચન્દ્રસૂરિ મ.
૩૭/૩૮. અભિધાનવ્યુત્પતિ પ્રક્રિયા કોશ ભાગ ૧/૨	શ્રી હેમચન્દ્ર સૂરિ મ. કૃત અભિધાન ચિંતામણિ ટીકાનું અકારાદિક્રમે સંકલન	
૩૯. પ્રશ્નોત્તર રત્નાકર (સેન પ્રશ્ન)	શ્રી સેન સૂરિ મ.	
૪૦. સંબોધસપ્તતિ સટીક	શ્રી જયશેખર સૂરિ મ.	શ્રી ગુણવિનય ગણિ
૪૧. પંચવસ્તુક સટીક	શ્રી હરિભદ્ર સૂરિ મ.	સ્વોપજ્ઞ
૪૨. શ્રી જંબૂસ્વામી ચરિત્ર	શ્રી જયશેખર સૂરિ મ.	
૪૩. સમ્યક્ત્વસપ્તતિ સટીક	શ્રી હરિભદ્ર સૂરિ મ,	શ્રી સંઘતિલકાચાર્ય
૪૪. ગુરુગુણષટ્ ત્રિંશત્ષટ્ત્રિંશિકા સટીક	શ્રી રત્નશેખર સૂરિ મ.	સ્વોપજ્ઞ
૪૫. સ્તોત્ર રત્નાકર	પૂર્વાચાર્યો	
૪૬. ઉપદેશ સપ્તતિ	શ્રી સોમધર્મ ગણિ	
૪૭. ઉપદેશ રત્નાકર	શ્રી મુનિસુંદર સૂરિ	
૪૮. જીવવિચાર સટીક	શ્રી શાંતિસૂરિ	શ્રી ક્ષમાકલ્યાણ ગણિ
નવતત્વ ,,	—	ઉપાધ્યાય શ્રી સમય સુંદર
દંડક ,,	શ્રી ગજસાર મુનિ	,, ,,
૪૯. શ્રી વિમલનાથ ચરિત્ર	શ્રી જ્ઞાનસાગર	

ક્રમાંક	નામ	મૂળકાર	ટીકાકાર
૫૦.	સુબોધા સામાચારી	શ્રી ચન્દ્રસૂરિ	
૫૧.	શાન્તિનાથ ચરિત્ર ગદ્ય	શ્રી ભાવચન્દ્ર સૂરિ	
૫૨.	નવપદ પ્રકરણ સટીક ભાગ-૧	શ્રી દેવગુપ્ત સૂરિ	ઉપા. શ્રી યશોદેવ ગણિ
૫૩.	,, ,, ભાગ-૨	,,	,,
૫૪.	,, સ્વોપજ્ઞ	,,	શ્રી દેવગુપ્ત સૂરિ
૫૫.	શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ વૃત્તિ	પૂર્વાચાર્ય	શ્રી દેવેન્દ્ર સૂરિ
૫૬.	પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર	શ્રી હેમવિમલ ગણિ	
૫૭.	વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય (વિજય સેન-સૂરિ ચરિત્ર)	,,	
૫૮.	કુમારપાળ મહાકાવ્ય સટીક (પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય)	શ્રી હેમચન્દ્ર સૂરિ	શ્રી પૂર્ણકલશ ગણિ
૫૯.	ધર્મરત્ન પ્રકરણ સટીક	શ્રી શાન્તિ સૂરિ	શ્રી દેવેન્દ્ર સૂરિ
૬૦.	,, ,, ભાગ-૧-૨	,,	,,
૬૧.	ઉપદેશ પદ ભાગ-૧	શ્રી હરિભદ્ર સૂરિ	શ્રી મુનિચન્દ્ર સૂરિ
૬૨.	,, ,, ,,-૨	,,	,,
૬૩.	શ્રાદ્ધ દિન કૃત્ય સ્વોપજ્ઞ ભાગ-૧	શ્રી દેવેન્દ્ર સૂરિ	શ્રી દેવેન્દ્ર સૂરિ
૬૪.	,, ,, ભાગ ૧-૨	,,	,,
૬૫.	શ્રી પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર	શ્રી ભાવદેવ સૂરિ	
૬૬.	વિચાર રત્નાકર	મહો. શ્રી કીર્તિવિજયજી ગણિ	
૬૭.	ઉપદેશ સપ્તતિકા	શ્રી ક્ષેમરાજ મુનિ	
૬૮.	દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણ	પૂર્વાચાર્ય	શ્રી મુનિસુંદર સૂરિ
૬૯.	પુષ્પ પ્રકરણ માળા	પૂર્વાચાર્યો	
૭૦.	ગુર્વાવલી	શ્રી મુનિ સુંદર સૂરિ	
૭૧.	પ્રકરણ પુષ્પ માળા	શ્રી રત્નસિંહ સૂરિ વગેરે	
૭૨.	નેમિનાથ મહાકાવ્ય	શ્રી કીર્તિરાજ ઉપાધ્યાય	
૭૩.	પાંડવચરિત્ર ભાગ-૧	શ્રી દેવપ્રભ સૂરિ	
૭૪.	,, ,, -૨	,,	
૭૫.	પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર ગદ્ય	શ્રી ઉદયવીર ગણિ	
૭૬.	હીર પ્રશ્નોત્તરાણિ	ઉપા. શ્રી કીતિવિજયજી ગણિ	
૭૭.	ધર્મવિધિ પ્રકરણ	શ્રી હરિભદ્રસૂરિ	
૭૮.	સુપાર્શ્વનાથ ચરિત્ર		

श्रीप्रवचनाय नमः ।

नमो नमः श्रीगुरुप्रेमसूरये ॥

श्रीक्षमाकल्याणगणिविरचितवृत्तिसहितम्

श्री शान्तिसूरिविरचितम्

जीवविचारप्रकरणम्

ध्यात्वा जैनं महः श्रीमत्सद्गुरुं प्रणिपत्य च ।
वृत्तिं जीवविचारस्य कुर्वे संक्षेपतः स्फुटाम् ॥१॥

इह हि संसारसागरे निमज्जतां जन्तूनामुपकाराय प्रवहणकल्पं तत्त्वोपदेशं दातुकामः श्रीशान्तिस्तावत्स्वेष्टदेवप्रणतिपूर्विकामभिधेयादिसूचिकामादिमां गाथामाह—

भुवणपईवं वीरं नमिऊण भणामि अबुहबोहत्थं ।
जीवसरूवं किंचिवि जहभणियं पुव्वसूरीहिं ॥१॥

भुवणेति—अत्र भणामीति क्रियाभिसंबन्धादहमिति कर्तृपदमध्याहार्यं । ततश्चायमन्वयः—अहं वीरं श्रीवर्द्धमानजिनं नत्वा किंचिदल्पं जीवस्वरूपं सिद्धसांसारिकादिभेदभिन्नं भणामि ब्रवीमि । कीदृशं वीरं ? भुवनप्रदीपं भुवने विश्वे प्रदीप इव भुवनप्रदीपः जीवाजीवादिसकलपदार्थसार्थप्रकाशकः तं । किमर्थम् ? अबुधबोधार्थं—अबुधा अज्ञातजीवाजीवाद्यर्थाः तेषां बोधार्थं तद्विज्ञापनायेत्यर्थः । कथं भणामीत्याह —यथा पूर्वसूरिभिः गौतमसुधर्मादिभिः पूर्वाचार्यैर्भणितं तथा भणामि न तु स्वमनीषिकयेत्यर्थः ॥१॥

अथ तावज्जीवभेदानाह—

जीवा मुत्ता संसारिणो य तस थावरा य संसारी ।
पुढविजलजलणवाऊवणस्सई थावरा नेया ॥२॥

जीवन्ति कालत्रयेऽपि प्राणान् धारयन्तीति जीवाः । ते च द्विधा —एके मुक्ताः सिद्धा इत्यर्थः । च पुनरर्थे अन्ये संसारिणः चतुर्गतिरूपसंसारस्था इत्यर्थः । ते च संसारिणो द्विधा—एके त्रसाः त्रसनामकर्मोदयवर्त्तिनः द्वीन्द्रियादयः । च पुनरन्ये स्थावराः स्थावरनामकर्मोदयवर्त्तिन एकेन्द्रिया इत्यर्थः ।

तत्र प्रथमं स्थावरभेदानाह—

पुढवीत्यादि—पृथ्वी १ जल २ ज्वलन ३ वायु ४ वनस्पतयः ५ पृथिव्यप्तेजःपवनवनस्पतयः एते पञ्चापि स्थावरा ज्ञेया ज्ञातव्याः ॥२॥

अथ गाथाद्वयेन पृथिवीभेदानाह-

फलिहमणिरयणविद्दुम, हिंगुलहरियालमणसिलरसिंदा ।
कणगाइधाउसेढी, वन्निअ अरणेट्टय पलेवा ॥३॥

अब्भयतूरीऊसं, मट्टीपाहाणजाइओणेगा ।
सोवीरंजणलूणाइ पुढविभेआइ इच्चाई ॥४॥

स्फटिकः प्रसिद्धः, मणयश्चन्द्रकान्तादयः, रत्नानि वज्रकर्केतनादीनि यद्वा समुद्रोद्भवाः मणयः, खनिसमुद्भवानि रत्नानि, विद्रुमः प्रवालः, हिंगुलहरितालमनःशिलाः प्रसिद्धा एव, रसेन्द्रः पारदः । तथा कनकादयः सप्त धातवः ते चामी-स्वर्ण १ रुप्य २ ताम्र ३ लोह ४ त्रपु ५ सीसक ६ जसदाः ७ । एषामग्निसंयोगात्पूर्वं पृथ्वीकायत्वं अग्निसंयोगे त्वग्निकायत्वं । सेढीत्ति खटिका, वर्णिका रक्तमृत्तिका, अरणेटकः पाषाणखंडमिश्रितश्वेतमृत्तिकारूपो देशविशेषप्रसिद्धः, पलेवकः पाषाणभेदः ॥३॥

अभ्रकाणि पञ्चवर्णानि, तूरी वस्त्राणां पाशहेतुर्मृत्तिकाविशेषः, उषः क्षारभूमिः यत्रांकुरोत्पत्तिर्न भवति तथा मृत्तिकाजातयः पाषाणजातयश्चानेकाः, सौवीराञ्जनं श्वेतकृष्णादिभेदभिन्नमञ्जनं, लवणं सैन्धवादि प्रसिद्धमेव, आदिशब्दादन्येऽपि पृथिवीभेदा ग्राह्या, इत्यादयः पृथ्वीकायभेदाः स्युः ॥४॥

अथाप्कायभेदानाह-

भोमंतरिक्खमुदगं, ओसाहिमकरगहरितणूमहिया ।
हुंति घणोदहिमाई, भेआणेगा य आउस्स ॥५॥

भौममुदकं कूपवाप्यादिजलं, आन्तरीक्षमुदकं मेघजं पयः, ओसत्ति–अवश्यायस्नेहजलं, हिमं तुषारः, करको घनोपलः, हरितणुत्ति–स्नेहकाले दर्भाग्रेषु जलविन्दवः, महिमा धूमरी, घनोदधिः विमानपृथिव्याधारभूतासंख्येययोजनप्रमाणपयःपिण्डरूपः; इत्यादयः अनेकेऽप्कायस्य भेदाः भवन्ति ॥५॥

अथाग्निकायभेदानाह–

इंगालजालमुम्मुर, उक्कासणिकणगविज्जुमाईया ।
अगणिजियाणं भेया, नायव्वा निउणबुद्धिए ॥६॥

अंगारो ज्वालारहितः काष्ठाद्यग्निः, ज्वाला प्रसिद्धा, मुर्मुरः विरलाग्निकणभस्म लोके कारिषोऽग्निरिति प्रसिद्धः, उल्का आकाशाग्निरुत्पातकारणं व्योम्नि विविधाकारयुक्तरेखारूपा, अशनिः आकाशात्पतिता भुवि वह्निकणाः, कणगत्ति–गगनात्तारकवत् कणरूपः पतन्नग्निर्दृश्यते, विद्युत् प्रसिद्धैव, आदिशब्दात् सूर्यकान्तादेर्वंशघर्षणादेश्च समुत्पन्नो वह्निर्निरिन्धनः शुद्धाग्निश्च ग्राह्यः । इत्यादयो अग्निकायजीवानां भेदा निपुणबुद्ध्या ज्ञातव्याः ॥६॥

अथ वायुकायभेदानाह–

उब्भामग उक्कलिया, मंडलिमहसुद्धगुंजवाया य ।
घणतणुवायाईया, भेया खलु वाउकायस्स ॥७॥

उद्भ्रामकवातः– यस्तृणादिकमूर्द्ध्वं भ्रामयति, उत्कलिकावातः यः स्थित्वा स्थित्वा वाति येन धूलिषु रेखाः समुत्पद्यन्ते, मंडलीवातः यो मंडल्या वाति पत्रादिकं मंडलाकारेण भ्रामयतीत्यर्थः, महावातः–अतिप्रबलवातः ।

क्वचिन्मंडलिमुहत्ति पाठस्तत्र मुहत्ति मुखं वात इत्यर्थः, शास्त्रान्तरे तु वायुकायभेदेष्वयं प्रायो न दृश्यते ।

शुद्धवातो–मन्दवातः, गुंजवातः प्रसिद्ध एव, घनवाततनुवातौ घनोदधिवद्रत्नप्रभादीनां सौधर्मादीनां चाधारभूतौ तयोराद्यः स्त्यानघृतसदृशः अन्यस्तु तापितघृतवद्दृढस्वरूपः । इत्यादयो वायुकायस्य भेदा ज्ञेयाः, खलु निश्चये ॥७॥

अथ वनस्पतिकायभेदानाह–

साहारणपत्तेया, वणस्सइजीवा दुहा सुए भणिया ।
जेसिमणंताणं तणु एगा साहारणा तेऊ ॥८॥

श्रुते सिद्धान्ते वनस्पतिजीवा द्विधा भणिता उक्ताः । तत्रैके साधारणाः अन्ये प्रत्येकाः । तत्र तावत्साधारणस्वरूपं दर्शयति– एसित्ति-एषां वनस्पतिजीवानामनंतानामेका तनुरेकं शरीरं ते साधारणा अनंतकायिका ज्ञेया, एषां निगोद इत्यपि संज्ञाऽस्ति ॥८॥

अथ लोकप्रसिद्धान् कतिचिदनन्तकायान्नामग्राहमाह–

कंदा अंकुर किसलय, पणगा सेवाल भूमिफोडा अ ।
अलयतिय गज्जर मोत्थ, वत्थुला थेग पल्लंका ॥९॥
कोमलफलं च सव्वं, गूढसिराइ सिणाइ पत्ताइ ।
थोहरि कुंआरि गुग्गुलि, गलोय पमुहाइ छिन्नरुहा ॥१०॥

कंदाः भूमध्यगाः वृक्षाद्यवयवास्ते चार्द्रा एव गृह्यन्ते शुष्काणां निर्जीवत्वात् एवमग्रेऽपि, अंकुरा उद्गमनावस्थायामव्यक्तपत्राद्यवयवाः, किशलयानि उद्गच्छन्नूतनकोमलदलानि, पनका पञ्चवर्णा फुल्लिः,

शेवालं प्रसिद्धम्, भूमिस्फोटानि ग्रीष्मवर्षाकालभावीनि छत्राकाराणि, अल्लुयतियत्ति–आर्द्रकत्रिकं आर्द्रार्द्रकं श्रृंगबेरं १ आर्द्रा हरिद्रा २ कर्चूकश्च तिक्तद्रव्यविशेषः ३, गर्जराणि प्रसिद्धानि, मुस्ता सूकरप्रिया, वत्थूलः शाकविशेषः स च प्रथमोद्गत एव, थेगः कन्दभेदः, पल्लंकः शाकविशेषः ॥९॥

तथा सर्वं कोमलफलमबद्धास्थिकं, गूढसिराणि अप्रकटसन्धीनि सिनादिपत्राणि सिनशब्देन देशविशेषे क्षारपीलुवृक्ष उच्यते, थोहरी प्रसिद्धा, कुमारी मांसलप्रणाल्याकारपत्रा, गुग्गुलः प्रसिद्धः, गिलोयत्ति–गडूचीवल्ल्याऽपि प्रसिद्धैव । एतेषु थोहरी–कुमारी–गुग्गुल–गडूची-प्रमुखाः साधारणवनस्पतयः छिन्नरुहा ज्ञेयाः, छिन्ना अपि पुनारोहंतीत्यर्थः । एते सर्वेऽप्यनन्तकायिकाः । एवमन्येऽपि वंश–करेल्लक–लवण-वृक्षत्वगमृतवल्ली-कोमला-चाम्लिका-गिरिकर्णावल्लीप्रभृतयोऽनंतकायिक-भेदाः ज्ञेयाः ॥१०॥

अथैतावंत एव अनंतकाया उताधिका इत्याशङ्कानिरासार्थमाह–

इच्चाइणो अणेगे, हवंति भेया अणंतकायाणं ।
तेसिं परिजाणणत्थं, लक्खणमेयं सुए भणियं ॥११॥

एते सूत्रोक्ता एव भेदा न, किन्तु इत्यादयः अनेके अनंतकायिकानां भेदाः भवन्ति । तेषां परिज्ञापनार्थं एतल्लक्षणं श्रुते भणितम् ॥११॥

तदेव दर्शयति–

गूढसिरसंधिपव्वं, समभंगमहीरुगं च छिन्नरुहं ।
साहारणं सरीरं, तव्विवरीअं च पत्तेयं ॥१२॥

गूढानि–गुप्तानि प्रकटतयाऽज्ञायमानानि सिराः स्नसाः संधयः पर्वाणि च यस्य पत्रनालादेस्तद्गूढसिरासन्धिपर्व । तथा यस्य त्रोट्यमानस्य पत्रादेः समोऽदन्तुरो भंगश्छेदो भवति तत्समभंगम् । तथा छिद्यमानस्य न विद्यते हीरकाः तन्तुलक्षणा मध्ये यस्य तदहीरकम् । तथा यस्य छिन्नमपि खण्डं जलादिसामग्रीं प्राप्य गडूच्यादिवदन्यत्र पुनः प्ररोहति तच्छिन्नरुहम् । तदेतैर्लक्षणैः साधारणमनन्तकायिकशरीरं ज्ञेयम् । तल्लक्षणविपरीतं पुनः प्रत्येकं शरीरं बोध्यम् ॥१२॥

अथ प्रत्येकवनस्पतेर्लक्षणादिकमाह–

एगसरीरे एगो, जीवो जेसिं तु ते य पत्तेया ।
फलफूल्लछल्लिकट्ठा, मूलगपत्ताणि बीयाणि ॥१३॥

येषां तरूणामेकस्मिन् शरीरे एको जीवः स्यात् ते प्रत्येका वनस्पतयः उच्यन्ते । चः समुच्चये, तुरेवार्थे ते एवेत्यर्थः । प्रत्येकवृक्षाणां सप्तसु स्थानेषु पृथग्जीवाः सन्ति । तानि स्थानानि दर्शयति-फलानि १ पुष्पाणि २ छल्लयः ३ काष्ठानि ४ मूलानि ५ पत्राणि ६ बीजानि ७ चेति । इह प्रत्येकवनस्पतीनां नाममात्रमुपदर्शितं, भेदविशेषविचारस्तु प्रज्ञापनादिभ्योऽवसेयः ॥१३॥

अथ सर्वैकेन्द्रियानाश्रित्य पृथ्व्यादयः पंचापि क्व क्व सन्तीति तद्विशेषमाह–

पत्तेयतरुं मुत्तुं पंचवि पुढवाइणा सयललोए ।
सुहुमा हवंति नियमा अंतमुहुत्ताउ अद्दिस्सा ॥१४॥

प्रत्येकतरुं मुक्त्वा पंचापि पृथिव्यादयः सूक्ष्मैकेन्द्रिया नियमात् निश्चयेन–सकललोके चतुर्दशरज्जुप्रमाणे लोके भवन्ति विद्यन्ते । परं ते

कीदृशाः ? नियमादन्तर्मुहूर्तायुषः । पुनः कीदृशाः ? अदृश्याश्चर्मचक्षुषामगोचराः केवलिनां ज्ञानगोचराः इत्यर्थः । अतएव वह्निशस्त्रादिभ्यः तेषामुपघातो न भवति ॥१४॥

उक्ताः स्थावरभेदाः, सांप्रतं क्रमायातास्त्रसाः ते च द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियभेदाच्चतुर्धा, तेषु तावद् द्वीन्द्रियभेदानाह–

संखकवड्डयगंडुल, जलोयचंदणगअलसलहगाई ।
मेहरि किमि पूअरगा, बेइंदियमाईवाहाई ॥१५॥

शंखः प्रसिद्धः, कपर्दको वराटः, गंडोला उदरान्तर्बृहत्कृमयः, जलौकसः प्रसिद्धाः, चंदनकाः समयभाषयाऽक्षत्वेन प्रतीताः, अलसा भूनागाः ये वर्षाकाले वृष्टौ सत्यां भुव्युत्पद्यन्ते, लहका लालीयकजीवाः ये कूथितपूयिकादौ लालारूपाः समुत्पद्यन्ते, केचित्तु लहुगा इति पठन्ति लघुगात्रीति तस्यार्थः, अत्रापि पाठे त एव जीवा ज्ञेयाः, मेहरत्ति काष्ठकीटविशेषाः,कृमय उदरान्तर्वर्तिजीवाः, हर्षामूलगुदप्रदेशकंडूकरा स्त्रीयोन्यन्तर्गता वा गडूत्पन्ना वा अनेकधा ज्ञेयाः, पूतरका जलान्तर्वर्तिनो रक्तवर्णाः कृष्णमुखजीवाः, मातृवाहिका गुर्जरदेशप्रसिद्धाः चूडेलीत्तिनाम्ना विख्याताः,आदिशब्दात् शुक्त्यादयो वालकादयश्च द्वीन्द्रियभेदा अनुक्ता अपि ग्राह्याः । वालका ये मनुष्यांगे करपादादिषूत्पद्यन्ते । इहोभयत्रादिपदग्रहणाद् द्वीन्द्रिया जलजस्थलजभेदभिन्ना अनेकधा ग्राह्याः । एवं सर्वेऽपि द्वीन्द्रिया जीवा ज्ञेयाः । एषां देहवदनरूपमिन्द्रियद्वयमस्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ गाथाद्वयेन कतिचित् त्रीन्द्रियभेदानाह—

गोमी मंकण जूआ, पिपीलि उद्देहिया य मक्कोडा ।
इल्लिय घयमिल्लिओ, सावयगोकीडजाईओ ॥१६॥

गद्दहय चोरकीडा, गोमयकीडा य धन्नकीडा य ।
कुंथुगुवालियइल्लिया तेइंदिय इंदगोवाइ ॥१७॥

गुल्मिः कर्णशृगाली, मत्कुणयूके प्रसिद्धे उपलक्षणाल्लिक्षाऽपि, पिपीलिका कीटिका, उपदेहिका वाल्मीकजीवाः, चः समुच्चये, मत्कोटकाः प्रतीताः, इल्लिका धान्येषूत्पन्ना, घयमिल्लित्ति घृतेलिकाः प्राकृतत्वान् मकारागमः, सावयत्ति लोकभाषायां सावाः नाम चर्मजूकाः ते च भाविकष्टसूचका मनुष्याणां शरीरावयवेषु प्रागेवोत्पद्यन्ते । गोकीटिकाः प्रसिद्धा एव जातिग्रहणेन सर्वतिरश्चां कर्णाद्यवयवेषूत्पन्नाश्चिच्चिडादयो ग्राह्याः ॥ १६ ॥

गर्दभकाः लोकप्रसिद्धाः, चोरकीटाः भूमावधःसंक्षिप्तमुखा विस्तीर्णा वृत्ताश्छिद्रकारकाः, गोमयकीटाश्छगणोत्पन्नाः, धान्यकीटाः घुणादयः, कुन्थुः प्रसिद्धः, गोपालिका जीवविशेषः इलिका लटजातिः, इन्द्रगोपाः रक्तवर्णकीटाः ये वर्षासु प्रथमवृष्टावुत्पद्यन्ते लोके ममोलात्वेन प्रसिद्धा आदिशब्दादन्येऽपि ग्राह्याः । एते सर्वेऽपि त्रीन्द्रिया जीवा ज्ञेयाः । एषां देहमुखनासिकाः स्युरित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ कियतश्चतुरिन्द्रियभेदानाह—

चउरिंदिया च विच्छू ढिंकुण भमरा य भमरिया तिड्डा ।
मच्छिय डंसा मसगा कंसारी कविलडोलाइ ॥१८॥

च पुनर्वक्ष्यमाणा जीवाश्चतुरिन्द्रिया उच्यन्ते । एषां देहमुखघ्राणचक्षूंषि स्युरित्यर्थः । तान्दर्शयति–वृश्चिकः प्रसिद्धः, ढिंकुणा जीवविशेषाः, भ्रमराः कृष्णवर्णाः, भ्रमरिकाः पीतादिविविधवर्णाः विविधाकारवत्यश्च, तिडाः प्रसिद्धाः, मक्षिका अपि प्रतीता एवोपलक्षणान्मधुमक्षिकाद्योऽपि ग्राह्याः, दंशाः सिन्धुदेशप्रसिद्धा वर्षोद्भवाः, मशकास्तु दंशकाकारवन्तः सर्वर्तुभाविनश्च, कंसारिका प्रसिद्धा, कपिलडोलका जीवविशेषः, खडमांकडीति प्रसिद्धः, आदिशब्दात् पतंगढिंढणादयो ग्राह्याः । एवमन्येऽप्यनेके चतुरिन्द्रिया जीवा ज्ञेयः ॥१८॥

अथ पञ्चेन्द्रियभेदानाह--

पंचिंदिया य चउहा, नारयतिरियामणुस्सदेवा य ।
नेरइया सत्तविहा नायव्वा पुढविभेएणं ॥१९॥

पञ्च स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्रनामकानीन्द्रियाणि येषां ते पञ्चेन्द्रिया जीवाः । ते चतुर्द्धा–नारकाः १ तिर्यंचो २ मनुष्याः ३ देवाश्च ४ । तत्र नैरयिका रत्नप्रभापृथ्वीभेदेन सप्तविधाः ज्ञातव्याः । पृथ्वीनां नामानि यथा–रत्नप्रभा १ शर्कराप्रभा २ वालुकाप्रभा ३ पंकप्रभा ४ धूमप्रभा ५ तमःप्रभा ६ तमस्तमःप्रभा ७ चेति । एतत् स्थानसप्तकोत्पन्नत्वान्नारका अपि सप्तधोच्यन्ते ॥१९॥

पञ्चेन्द्रियेषु नारकभेदानुक्त्वा अथ गाथाचतुष्टयेन पञ्चेन्द्रियतिरश्चां मनुष्याणां च भेदानाह--

जलयरथलयरखयरा तिविहा पंचिंदिया तिरिक्खा य ।
सुसुमारमच्छकच्छवगाहा मगराइ जलचारी ॥२०॥

चउपय उरपरिसप्पा भुजपरिसप्पा य थलयरा तिविहा ।
गोसप्पनउलपमुहा बोधव्वा ते समासेणं ॥२१॥

खयरा रोमयपक्खी चम्मयपक्खी य पायडा चेव ।
नरलोगाओ बाहिं समुग्गपक्खी वियययपक्खी ॥२२॥

च पुनः पञ्चेन्द्रियाः तिर्यञ्चस्त्रिविधाः जलचराः १ स्थलचराः २ खचराः ३ । तत्र तावज्जलचारिणः पञ्चधा-शिशुमारा-महिषसदृशाः १ मत्स्याः २ कच्छपाश्च प्रसिद्धा एव तत्र मत्स्या वलयाकारं वर्जयित्वा विविधाकारवन्तो भवन्ति, ३ ग्रहास्तंतुकतया प्रसिद्धाः ४ मकरा महामत्स्याः ५ । एते जलचरा उक्ताः जले चरन्तीति व्युत्पत्तेः जलं विना विपद्यन्ते इत्यर्थः ॥२०॥

तथा स्थलचरास्त्रिविधाः चतुष्पदाः १ उरःपरिसर्पाः २ भुजपरिसर्पाश्च ३ । ते समासेन संक्षेपेण गोसर्पनकुलप्रमुखा बोद्धव्याः ज्ञातव्याः । अयम्भावः—चत्वारः पादा येषां ते चतुष्पदाः गोमहिषादयः १, उरसा परिसर्पन्ति गच्छन्ति ये ते उरःपरिसर्पाः कृष्णसर्पादयः २ भुजाभ्यां परिसर्पन्ति ये ते भुजपरिसर्पाः नकुलगृहगोधादयः ३ एते स्थलचरा ज्ञेयाः ॥ २१ ॥

तथा खे आकाशे चरन्तीति खचराः पक्षिणः । ते द्विधा—रोमजपक्षिणः १ चर्मजपक्षिणश्च २ । तत्र रोमभिर्जाता ये पक्षाः ते सन्त्येषामिति रोमजपक्षिणः शुकहंससारसादयः, चर्मणो जाताः पक्षाः सन्त्येषामिति चर्मजपक्षिणः वल्गुलीचर्मचटिकादय ते उभयेऽपि प्रकटा एव । चः पूरणे । तथा जम्बूद्वीपो धातकीखण्डः पुष्करवरद्वीपार्द्धं चेति सार्द्धद्वीपद्वयं लवणः कालोदश्चेति द्वौ समुद्रावेतत्समुदितं स्वर्णमयमानुषोत्तरगिरि-

परिवेष्टितं पञ्चचत्वारिंशल्लक्षयोजनप्रमाणं क्षेत्रं नरलोक उच्यते । अत्रैव मनुष्याणां जन्ममरणसम्भवात् । तस्मान्नरलोकान्मनुष्यक्षेत्राद् बहिः समुद्गपक्षिणो विततपक्षिणश्चेति द्विविधाः पक्षिणो भवन्ति । तत्र समुद्गवत् संपुटीभूता मिलिताः पक्षाः सन्त्येषामित्याद्याः १, वितता विस्तीर्णा एव पक्षाः सन्त्येषामिति द्वितीयाः २ । एते सर्वे खचरा ज्ञेयाः । उक्ताः त्रिविधास्तिर्यञ्चः ॥ २२ ॥

अथ गाथार्द्धेन तेषां प्रत्येकं द्वैविध्यमन्यप्रकारेणाह—

सव्वे जलथलखयरा सम्मुच्छिमा गब्भया दुहा हुंति ।

सर्वे जलचराः स्थलचराः खचरास्तिर्यञ्चः संमूर्च्छिमा गर्भजाश्चेति द्विधा भवन्ति । तत्र मातृपितृनिरपेक्षोत्पत्तयः संमूर्च्छिमाः । गर्भाज्जाताः गर्भजा इति । एक-द्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियास्तिर्यञ्चः संमूर्च्छिमा एव स्युः, पञ्चेन्द्रियाः द्विधापीति विवेकः । उक्तास्तिरश्चां भेदाः ।

अथ गाथार्द्धेन मनुष्यभेदानाह-

कम्माकम्मगभूमि अंतरदीवा मणुस्साय ॥२३॥

कर्मभूमिजाः १ अकर्मभूमिजाः २ अन्तर्द्वीपवासिनश्चेति त्रिविधा मनुष्या भवन्ति । तत्र कृषिवाणिज्यादिकर्मप्रधानभूमयः कर्मभूमयः । ताश्च सार्द्धद्वीपद्वये पञ्च भरतानि पञ्चैरावतानि पञ्च महाविदेहाश्चेति पञ्चदश भवन्ति । तासु जाताः कर्मभूमिजा मनुष्या उच्यन्ते । प्रागुक्तं कर्म यत्र नास्ति ता अकर्मभूमयः त्रिंशत् । तथाहि-हैमवत १ ऐरण्यवत २ हरिवर्ष ३ रम्यक ४ देवकुरु ५ उत्तरकुरु ६ संज्ञाः षड् भूमयः पञ्चभिर्मेरुभिर्गुणितास्त्रिंशद् भवन्ति । तासु जाता अकर्मभूमिजा उच्यन्ते । ते च युगलधार्मिका एव ज्ञेयाः । अथान्तरद्वीपाः षट्-

पञ्चाशत् ते च लवणसमुद्रे हिमवद्गिरेः शिखरिगिरेश्चोभयप्रान्ताभ्यां निर्गतयोर्द्वयोर्द्वयोर्दंष्ट्रयोरुपरि सप्त सप्त विद्यन्ते। तद्द्वीपवासिनो युगलिनो मनुष्याः पल्योपमासंख्येयभागवर्षायुषोऽष्टशतधनुरुच्छ्रिताश्च सन्ति। एते सर्वे त्रिविधा अपि मनुष्या गर्भजाः संमूर्च्छिमाश्चेति द्विधा बोध्याः ॥२३॥

अथ चतुर्विधदेवभेदानाह-

दसहा भवणाहिवई अट्ठविहा वाणमंतरा हुंति।
जोइसिया पंचविहा दुविहा वेमाणिया देवा ॥२४॥

देवा हि भवनपति १ व्यन्तर २ ज्योतिष्क ३ वैमानिक ४ भेदाच्चतुर्धा। तत्र भवनाधिपतयो दशधा-असुर १ नाग २ सुवर्ण ३ विद्युत् ४ अग्नि ५ द्वीप ६ उदधि ७ दिग् ८ वायु ९ स्तनिताः १० कुमारान्ता ज्ञेयाः। तथा वानमन्तरा व्यन्तरा अष्टविधा अष्टप्रकारा भवन्ति। ते चामी-पिशाचाः १ भूताः २ यक्षाः ३ राक्षसाः ४ किंनराः ५ किम्पुरुषाः ६ महोरगाः ७ गान्धर्वा ८ इत्यष्टौ। पुनरन्येऽपि अणपन्नीप्रभृतयो व्यन्तरभेदा ज्ञेयाः। तथा ज्योतिष्काः पञ्चविधाः-चन्द्र २ सूर्य २ ग्रह ३ नक्षत्र ४ तारा ५ रूपाः। ते पुनर्द्विधा-मनुष्यक्षेत्रे चराः १ तद्बहिः स्थिराः २ इति। तथा वैमानिका देवा द्विविधाः-कल्पोपपन्नाः १ कल्पातीताश्च २। तत्र सौधर्म १ ईशान २ सनत्कुमार ३ माहेन्द्र ४ ब्रह्मलोक ५ लान्तक ६ शुक्र ७ सहस्रार ८ आनत ९ प्राणत १० आरण ११ अच्युत १२ द्वादशकल्पवासिनो देवाः कल्पोपपन्ना उच्यन्ते। इन्द्रसामानिकादिव्यवस्थावन्त इत्यर्थः। तथा सुदर्शन १ सुप्रबुद्ध २ मनोरम ३ सर्वतोभद्र ४ विशाल ५ सुमनः ६ सौमनस ७ प्रियंकर ८ नंदिकर ९ नाम नवग्रैवेयकविमानवासिनः, विजय १ वैजयन्त २ जयन्त ३ अपराजित ४

सर्वार्थसिद्ध ५ नाम पञ्चानुत्तरविमानवासिनश्च देवाः कल्पातीता उच्यन्ते। एते सर्वेऽपि अहमिन्द्रत्वात् प्रागुक्तव्यवस्थाशून्या इत्यर्थः ॥२४॥

॥ इत्युक्ताः संसारिजीवाः ॥

अथ सिद्धजीवभेदानाह-

सिद्धा पनरसभेया, तित्थ अतित्थाइसिद्धभेएणं ।
एए संखेवेणं जीवविगप्पा समक्खाया ॥२५॥

सिद्धाः सर्वकर्मनिर्मुक्ता जीवाः । तीर्थकरातीर्थकरादिसिद्धभेदेन पञ्चदशभेदा ज्ञेयाः । अत्र सूत्रे प्राकृतत्वात्करपदलोपः । तत्र तीर्थकराः सन्तो ये सिद्धास्ते तीर्थकरसिद्धाः १ अतीर्थकराः सामान्यकेवलिनः सन्तो ये सिद्धास्तेऽतीर्थकरसिद्धाः २ । आदिपदात्तीर्थसिद्धा अतीर्थसिद्धादिपञ्चदशभेदाः नवतत्त्वादिभ्यो ज्ञातव्याः । इत्थं संक्षेपेण एते जीवानां विकल्पाः भेदाः समाख्याताः कथिताः ॥२५॥

अथ यद्वक्तव्यं तत्स्वयमेव सूत्रकृदाह-

एएसिं जीवाणं सरीरमाऊठिईसकायंमि ।
पाणा जोणिपमाणं जेसिं जं अत्थि तं भणिमो ॥२६॥

एतेषां पूर्वोक्तैकेन्द्रियादीनां जीवानां शरीरमिति प्रमाणशब्दस्य सर्वत्राभिसम्बन्धात् शरीरप्रमाणं १, आऊत्ति-जघन्योत्कृष्टायुः प्रमाणं २, तथा एकेन्द्रियादेर्मृत्वा पुनर्या तत्रैवोत्पत्तिः सा स्वकाये स्थितिः तत्प्रमाणं ३, तथा प्राणा दश तत्प्रमाणं ४, योनिश्चतुरशीतिलक्षास्तत्प्रमाणं ५ येषां जीवानां यदस्ति तद्वयं भणिमोत्ति भणिष्याम इत्यर्थः ॥२६॥

अथैषां शरीरप्रमाणं तावदाह–

अंगुल असंखभागो, सरीरमेगिंदियाण सव्वेसिं।
जोयणसहस्समहियं नवरं पत्तेयरुक्खाणं ॥२७॥

सर्वेषां सूक्ष्मबादरपृथिव्यादिभेदभिन्नानामेकेन्द्रियाणां शरीरं अंगुलस्यासंख्येयभागप्रमाणं स्यात्। नवरं ति अयं विशेषः–प्रत्येकवृक्षाणां प्रत्येकवनस्पतीनां शरीरं योजनसहस्रमधिकं किञ्चिदधिकसहस्रयोजनप्रमाणमित्यर्थः। एतच्च समुद्रादिषु उत्सेधांगुलेन योजनसहस्रावगाहजले पद्मनालादीनां बहिर्द्वीपेषु लतादीनां च बोध्यम्। किञ्चिदत्र यद्यपि सामान्यतः सर्वेषां पृथ्व्यादीनां शरीरमंगुलासंख्येयभागमुक्तं तथापि संग्रहिण्यादिभ्यो विशेषतया ज्ञातव्यम्। अंगुलासंख्येयभागस्यासंख्यभेदत्वात् ॥२७॥

एवमेकेन्द्रियाणां देहप्रमाणमुक्त्वा द्वीन्द्रियादीनां तदाह–

बारस जोयण तिन्नेव गाउआ जोयणं च अणुकमसो।
बेइंदिय तेइंदिय चउरिंदिय देहमुच्चत्तं ॥२८॥

द्वादशयोजनानि द्वीन्द्रियाणां बहिः समुद्रवर्त्ति शंखादीनां, तथा त्रीण्येव गव्यूतानि त्रीन्द्रियाणां बहिर्द्वीपवर्त्तिकर्णश्रृगाल्यादीनां, तथा योजनं चैकं चतुरिन्द्रियाणां बहिर्द्वीपवर्त्तिभ्रमरादीनां। अनुक्रमशः अनुक्रमेण। देहमुच्चत्तंत्ति प्राकृतत्वेन विभक्तिव्यत्ययात् देहस्योच्चत्वम्। यद्वा देहं शरीरमुच्चत्वेन भगवता भणितमिति शेषः ॥२८॥

अथ पञ्चेन्द्रियाणां नारकादीनां देहप्रमाणमाह–

धणुसयपंचपमाणा, नेरइया सत्तमाइपुढवीए।
तत्तो अद्धद्धूणा, नेया रयणप्पहा जाव ॥२९॥

सप्तम्यां पृथिव्यां तमस्तमःप्रभायां धनुःपञ्चशतप्रमाणा नैरयिका ज्ञेयाः ७। ततः परं व्युत्क्रमेणार्द्धार्द्धोनाः कायप्रमाणमाश्रित्य नारका ज्ञेयाः यावत् रत्नप्रभा नाम प्रथमा पृथ्वी स्यात्। अयम्भावः-षष्ठयां पृथिव्यां सार्द्धे द्वे धनुःशते देहप्रमाणं ६, पञ्चम्यां सपादशतधनूंषि ५, चतुर्थ्यां सार्द्धद्वाषष्टिर्धनूंषि ४, तृतीयस्यां सपादैकत्रिंशद्धनूंषि ३, द्वितीयस्यां सार्द्धपञ्चदशधनूंषि द्वादश चांगुलानि २, प्रथमायां पृथ्व्यां सप्तधनूंषि त्रयो हस्ताः षडंगुलानि देहमानं १ इदं स्वाभाविकदेहप्रमाण मुक्तम्। उत्तरवैक्रियं त्वस्माद् द्विगुणं ज्ञेयम् ॥२९॥

॥ इत्युक्तं नारकाणां देहमानम् ॥

अथ पञ्चेन्द्रियतिरश्चां तदाह-

जोयणसहस्समाणा, मच्छा उरगा य गब्भया हुंति।
धणुअपुहुत्तं पक्खिसु भुयचारी गाउअपुहुत्तं ॥३०॥

खयराधणुअपुहुत्तं भुयगा उरगा य जोयणपुहुत्तं।
गाउअपुहुत्तमित्ता संमुच्छिमा चउप्पया भणिया ॥३२॥

गर्भजाः संमूर्च्छिमाश्चेति सामान्यतो द्विविधास्तिर्यञ्चः। तत्र गर्भजा मत्स्याः च पुनर्गर्भजा उरगाः उरःपरिसर्पा योजनसहस्रप्रमाणा देहमानेन भवन्ति। एतत्प्रमाणा मत्स्या स्वयंभूरमणसमुद्रे उरगा बहिर्द्वीपेषु बोध्याः। तथा गर्भजाः पक्षिणो धनुःपृथक्त्वं नवधनुःप्रमाणदेहा इत्यर्थः। द्विप्रभृतिरानवभ्यः पृथक्त्वमुच्यते। तथा भुजपरिसर्पा गोधादयो गर्भजाः गव्यूतपृथक्त्वं देहमानेन भवन्ति ॥३०॥

तथा संमूर्च्छिमाः खचराः पक्षिणो भुजगाः भुजपरिसर्पाश्च धनुःपृथक्त्वं देहमानेन भवन्ति। संमूर्च्छिमा उरगा योजनपृथक्त्वं देहमानेन

स्युः । तथा संमूर्च्छिमाश्चतुष्पदा गव्यूतपृथक्त्वमात्रा नवगव्यूतप्रमाण-देहा भणिता उक्ताः । इह बहुषु पुस्तकेषु "उरगा भुयगाय जोयण-पुहुत्तं" इति पाठो दृश्यते स चिन्त्यः प्रज्ञापनासंग्रहिण्यादिभिर्वि-रोधात् ॥३१॥

अथावशिष्टगर्भजचतुष्पदतिरश्चां मनुष्याणां च देहमानमाह--

छच्चेव गाउआइं, चउप्पया गब्भया मुणेयव्वा ।
कोसतिगं च मणुस्सा, उक्कोससरीरमाणेणं ॥३२॥

गर्भजाः चतुष्पदा उत्कर्षतः षड्गव्यूतान्येव मन्तव्याः । चः समु-च्चये । एतद्देवकुर्वादौ गर्भजगजानाश्रित्य बोधव्यम् । तथा गर्भजा मनुष्या उत्कृष्टशरीरप्रमाणेन कोशत्रिकोच्चा मन्तव्याः । इदमपि देवकु-र्वादौ युगलिकनरानाश्रित्य ज्ञेयम् ॥३२॥

अथ देवानां स्वाभाविकदेहमानमाह–

ईसाणंतसुराणं रयणीओ सत्त हुंति उच्चत्तं ।
दुगदुगदुगचउगेविज्जणुत्तरे इक्किक्क परिहाणी ॥३३॥

अत्रेशानान्तग्रहणेन भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्मेशाना ग्राह्याः । तेनेशानान्तं ईशाननाम द्वितीयदेवलोकं यावत् सुराणां देवानां सप्त रत्नयः सप्त हस्ताः शरीरस्योच्चत्वं भवति । ततः परं द्विक १ द्विक २ द्विक ३ चतुष्क ४ ग्रैवेयक ५ अनुत्तरेषु ६ एकैकस्य हस्तस्य परिहारः न्यूनत्वं स्यात् । अयमर्थः--सनत्कुमारमाहेन्द्रद्विके षट् हस्ताः । ब्रह्मलान्तक-द्विके पञ्च । शुक्रसहस्रारद्विके चत्वारः । आनतादिचतुष्के त्रयः । नवग्रैवे-यकेषु द्वौ हस्तौ । पञ्चानुत्तरेषु एक एको हस्तः । देहमानं सर्वेषां जीवानां देहप्रमाणमुत्सेधांगुलेन ज्ञेयम् ॥३३॥

इत्युक्तं देहमानद्वारम् ।

साम्प्रतमायुर्द्वारमाह–

बावीसा पुढवीए, सत्तय आउस्स तिन्नि वाउस्स ।
वाससहस्सा दस तरुगणाण तेउत्तिरत्ताऊ ॥३४॥

पृथिव्याः पृथिवीकायस्य द्वाविंशतिवर्षसहस्राः उत्कृष्टायुःस्थितिः, एवमप्कायस्य सप्तवर्षसहस्राः, वायुकायस्य त्रयो वर्षसहस्राः, तरूणां प्रत्येकवनस्पतिसमूहानां दश वर्षसहस्राः उत्कृष्टायुःस्थितिः, तेजस्कायस्य त्रीण्यहोरात्राण्युत्कृष्टायुःस्थितिः । जघन्या तु सर्वेषामप्यान्तर्मुहूर्तिकी बोध्या ॥३४॥

इत्युक्तं बादरस्थावरपञ्चकायुः ॥

अथ द्वीन्द्रियादीनां तदाह–

वासाणि बारसाऊ बिइंदियाणं तिइंदियाणं तु ।
अउणापन्नदिणाइं चउरिंदीणं तु छम्मासा ॥३५॥

द्वीन्द्रियाणां द्वादशवर्षाण्यायुः उत्कृष्टा स्थितिः, त्रीन्द्रियाणां चैकोनपञ्चाशद्दिनानि आयुः, चतुरिन्द्रियाणां तु षण्मासाः, जघन्यं तु सर्वेषां प्राग्वत् ॥३५॥

अथ चतुर्विधपञ्चेन्द्रियाणामुत्कृष्टायुर्मानमाह–

सुरनेरइयाणठ्ठिइ, उक्कोसा सागराणि तित्तीसं ।
चउपय तिरिय मणुस्सा, तिन्निय पलिओवमा हुंति ॥३६॥

जलयरउरभूयगाणं परमाऊ होइ पुव्वकोडिओ ।
पक्खीणं पुण भणिओ असंखभागो य पलियस्स ॥३७॥

सव्वे सुहुमा साहारणा य संमुच्छिमा मणुस्सा य ।
उक्कोसजहन्नेणं अंतमुहुत्तं चिय जियंति ॥३८॥

सुराणां नैरयिकाणां चोत्कृष्टा स्थितिः त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि भवन्ति, इयं चानुत्तरेषु सप्तमनरके च बोध्या । तथा लुप्तषष्ठीनिर्देशात् चतुष्पदतिरश्चां मनुष्याणां चोत्कृष्टा स्थितिः त्रिपल्योपमप्रमाणा इयं च देवकुर्वादौ ज्ञेया । इह पल्योपमसागरोपमे सूक्ष्माद्धाविशेषेण विशिष्टे ग्राह्ये । देवनारकाणां जघन्यायुर्दशवर्षसहस्रमानं बोध्यम् । नरतिरश्चां तु प्राग्वत् ॥३६॥

जलचराणां गर्भजसंमूर्च्छिमभेदाद्द्विविधानामुरगाणां भुजगानां च गर्भजानामेव परमायुरुत्कृष्टायुः पूर्वकोटिर्भवति । सप्ततिर्लक्षकोटयः षट्पञ्चाशच्च सहस्रकोटयो वर्षाणि एकं पूर्वमुच्यते, ईदृक्कोटिपूर्वाणीत्यर्थः, तथा गर्भजपक्षिणां पुनरुत्कृष्टायुः पल्योपमस्यासंख्येयभागो भणित उक्तः । इह सूत्रे संमूर्च्छिमस्थलचरखचरादिपञ्चेन्द्रियाणामुत्कृष्टायुर्नोक्तं तद् ग्रन्थान्तरगतैतद् गाथाया बोध्यम्–

"समुच्छि पणिंदि थलयर, खयर उरग भुयय जिट्ठठिइ कमसो ।
वाससहस्सा चुलसी बिसत्तरी तिपन्न बायाला ॥१॥" इति । [बृहत्संग्रहणी गाथा–२६३]

सर्वे सूक्ष्माः पृथ्व्यप्तेजोवायुवनस्पतयश्च पुनः साधारणाः बादरनिगोदरुपा अनंतकायिकाश्च । पुनः संमूर्च्छिमा मनुष्या ये एकोत्तरशतक्षेत्रोत्पन्नगर्भजनराणां मलमूत्रवातादिषूत्पद्यन्ते ते सर्वेऽप्युत्कर्षेण

जघन्येन च अन्तर्मुहूर्तमेव जीवन्ति अन्तर्मुहूर्तायुष इत्यर्थः । अन्तर्मुहूर्तस्यासंख्यभेदत्वात्रानात्वमवसेयम् ॥३८॥

अथोक्तं द्वारद्वयं निगमयन्नाह--

ओगाहणाउ माणं एवं संखेवओ समक्खाय ।
जे पुण इत्थ विसेसा विसेससुत्ताउ ते नायव्वा ॥३९॥

अवगाहन्ते अवतिष्ठन्ते जीवा अस्यामित्यवगाहना देहः, तस्या आयुषश्च मानं प्रमाणं एवमुक्तप्रमाणेन संक्षेपतः समाख्यातं कथितं । ये पुनरत्र विशेषदेवलोकादौ प्रतराद्याश्रित्य अवगाहनायुर्भेदादयः सन्ति ते विशेषसूत्रात् संग्रहणीप्रज्ञापनादेर्ज्ञेया ज्ञातव्याः ॥३९॥

अथ तृतीयं स्वकायस्थितिद्वारमाह-

एगिंदिया य सव्वे, असंख उस्सप्पिणी सकायंमि ।
उववज्जंति चयंति य, अणंतकाया अणंताओ ॥४०॥

सर्वे एकेन्द्रियाः पृथिव्यप्तेजोवायुप्रत्येकवनस्पतयः असंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीर्यावत् स्वकाये पृथिव्यादावुत्पद्यन्ते च पुनश्चव्यन्ते म्रियन्ते पुनःपुनस्तत्रैवोत्पत्तिविनाशौ लभन्ते इत्यर्थः । तथा अनंतकायवनस्पतिजीवाः अनंता उत्सर्पिण्यवसर्पिणीर्यावत् स्वकाये उत्पद्यन्ते विपद्यन्ते च ॥४०॥

इत्युक्ता एकेन्द्रियाणां कायस्थितिः ।

अथ द्वीन्द्रियादीनां तामाह-

संखिज्ज समा विगला, सत्तट्ठ भवा पणिंदितिरिमणुया ।
उववज्जंति सकाए नारय देवा य नो चेव ॥४१॥

विकला द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः संख्येयसमाः संख्यातवर्षसहस्राणि यावत् स्वकाये उत्पद्यन्ते तथा पञ्चेन्द्रियास्तिर्यंचो मनुष्याश्च सप्ताष्टौ भवान् यावत् स्वकाये उत्पद्यन्ते। तत्र सप्तभवाः संख्येयवर्षायुषः अष्टमस्त्वसंख्यातवर्षायुष्क एव ज्ञेयः। अत्राष्टभवेषूत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिकानि त्रीणि पल्योपमानि कालो बोध्यः। जघन्या तु सर्वत्रापि कायस्थितिरन्तर्मुहूर्तमेवेति। तथा नारका देवाश्च मृत्वा नोत्पद्यन्ते अतस्तेषां सा नोक्ता ॥४१॥

अथ चतुर्थं प्राणद्वारमाह-

दसहा जियाण पाणा, इंदिउसासाउजोगबलरूवा।
एगिंदिएसु चउरो, विगलेसु छ सत्त अट्ठेव ॥४२॥

असन्निसन्निपंचिंदिएसु, नवदसकमेण बोधव्वा।
तेहिं सह विप्पओगो जीवाणं भण्णए मरणं ॥४३॥

दशधा दशप्रकारा जीवानां प्राणाः। ते चेन्द्रियोच्छ्वासायुर्योगबलरूपाः स्युः। तत्रेन्द्रियाणि स्पर्शनादीनि पञ्च ५ उच्छ्वासशब्देनोच्छ्वासनिश्वासो गृह्यते ६ आयुर्जीवितम् ७ योगानां मनोवाक्कायानां बलानि त्रीणि मनोबल ८ वचनबल ९ कायबल १० रूपाणि एवं दश स्युः। 'इहि इंदियऊसासआउबलरूवत्ति' पाठान्तरं। तत्र बलशब्देन मनोबलादित्रयं ग्राह्यम्। अथ येषां यावन्तः प्राणास्तदाह-एकेन्द्रियेषु पञ्चसु चत्वारः प्राणाः स्पर्शनेन्द्रियोच्छ्वासायुःकायबलरूपाः स्युः। विकलेन्द्रियेषु त्रिषु षट् सप्त अष्टैव प्राणाः स्युः। तथाहि—द्वीन्द्रियेषु प्रागुक्ताश्चत्वारो रसनेन्द्रियवाग्बलयुताः षट् स्युः। त्रीन्द्रियेषु त एव षट् घ्राणेन्द्रिययुताः सप्त स्युः। चतुरिन्द्रियेषु त एव सप्त चक्षुरिन्द्रिययुता अष्टौ प्राणाः स्युः ॥४२॥

असन्निचि-असंज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु संज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु च क्रमेण नव दश प्राणा बोद्धव्याः । तत्रासंज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु त एवाष्टौ श्रोत्रेन्द्रिययुता नव स्युः । तथा संज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु त एव नव मनोबलयुता दश प्राणाः स्युः । तैः प्राणैः सह विप्रयोगो जीवानां मरणं भण्यते । अत्र देवनारकगर्भजतिर्यग्मनुष्याः संज्ञिन उच्यन्ते । संमूर्च्छिमतिर्यग्मनुष्यास्तु असंज्ञिन उच्यन्ते । तत्र संमूर्च्छिममनुष्याणां वाग्बलादिवर्जिताः सप्ताष्टौ प्राणा बोध्याः ॥४३॥

अथोक्तस्वरूपं मरणं जीवैः कतिवारान् प्राप्तमित्याशंकानिरासार्थमाह-

एवं अणोरपारे संसारे सायरंमि भीमंमि ।
पत्तो अणंतखुत्तो जीवेहिं अपत्तधम्मेहिं ॥४४॥

अप्राप्तधर्मैं जीवैः एवं अणोरपारत्ति-अवारपारवर्जिते अत एव भीमे भयंकरे संसारे सागरे संसाररूपसमुद्रे एवं प्राणवियोगलक्षणप्रकारेणानन्तकृत्वः अनन्तवारान् पत्तोत्ति प्राप्तम् प्रसंगान्मरणमिति संबध्यते । प्राकृतत्वात्पुंलिंगनिर्देशः । क्वचित्तु 'पत्तं' पाठो दृश्यते ॥४४॥

अथ पञ्चमं योनिद्वारमाह-

तह चउरासीलक्खा संखा जोणीण होइ जीवाणं ।
पुढवाईण चउण्हं, पत्तेयं सत्त सत्तेव ॥४५॥

दसपत्तेयतरूणं चउदस लक्खा हवंति इयरेसु ।
विगलिंदिएसु दो दो चउरो पंचिंदि तिरियाणं ॥४६॥

चउरो चउरो नारयसुरेसु मणुआण चउदस हवंति ।
संपिंडिया य सव्वे चुलसीलक्खाउ जोणीणं ॥४७॥

तथा चतुरशीतिर्लक्षा जीवानां योनीनां संख्या भवन्ति । जीवानामुत्पत्तिस्थानं योनिरुच्यते । तत्र पृथिव्यादीनां चतुर्णां प्रत्येकं सप्त सप्तैव लक्षा योनयः स्युः । एतेन पृथिव्यप्तेजोवायूनामष्टाविंशतिर्योनिर्लक्षा जाताः ॥ ४५ ॥

दसेति प्रत्येकतरूणां प्रत्येकवनस्पतीनां दशयोनिलक्षाः स्युः । इतरेषु साधारणवनस्पतिकायेषु चतुर्दशलक्षा योनयो भवन्ति । तथा विकलेन्द्रियेषु द्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु द्वे द्वे लक्षे योनीनां भवतः । तथा पञ्चेन्द्रियतिरश्चां चतुर्लक्षा योनयः स्युः ॥ ४६ ॥

चउरो इति—नारकेषु सुरेषु च चतस्रश्चतस्रो लक्षा योनयः स्युः । तथा मनुजानां मनुष्याणां चतुर्दशलक्षा योनयो भवन्ति । एवं सर्वे योनिभेदाः संपिण्डिता एकत्रकृताः सन्तो योनीनां चतुरशीतिलक्षा भवन्ति । तु शब्दो पूरणार्थौ ॥ ४७ ॥

इत्युक्तं संसारिजीवानाश्रित्य शरीरादिद्वारपञ्चकम् ॥

साम्प्रतं सिद्धानाश्रित्य तदाह—

सिद्धाणं नत्थि देहो न आउ कम्मं न पाणजोणीओ ।
साइअणंता तेसिं, ठिई जिणंदागमे भणिया ॥४८॥

सिद्धानां सिद्धपरमात्मनां देहः शरीरं नास्ति । अत एवायुःकर्मापि नास्ति । यतो नायुस्तत एव प्राणा योनयश्चापि न सन्ति । एतदभावान्मरणकायस्थित्याद्यभावोऽपि दर्शितः । एवं च सर्वकर्मोपाधिमुक्तानां लोकाग्रे स्वरूपस्थितानां तेषां सिद्धानां सादिरनन्ता स्थितिर्जिनेन्द्रागमे जिनेन्द्रप्रणीतसिद्धान्ते भणिता प्रोक्ता । इतस्तत्र गमनसद्भावात् सादित्वं । ततश्च्यावनाभावादनंतत्वं च समवसेयम् ॥ ४८ ॥

इत्युक्तं सिद्धस्वरूपम् ॥

अथ पुनः संसारिस्वरूपमाह—

काले अणाइनिहणे जोणीगहणंमि भीसणे इत्थ ।
भमिया भमिहंति चिरं, जीवा जिणवयणमलहंता ॥४९॥

आदिः प्रारम्भः निधनं, नाशः आदिश्च निधनं चादिनिधने ते न विद्येते यस्य स अनादिनिधनस्तस्मिन् अनाद्यनन्ते काले जिनवचनं हितोपदेशरूपं अलभमाना अप्राप्नुवन्तः जीवाः योनिभिश्चतुरशीति-लक्षसंख्याभिर्गहने अतिसंकुले अत एव भीषणे भयंकरेऽत्रास्मिन् संसारे भ्रान्ता अतीतकाले पर्यटनं कृतवन्तः पुनश्चिरं बहुकालं भ्रमिष्यन्त्यागामि-कालेऽपि पर्यटिष्यन्तीत्यर्थः । वर्तमानकालस्यैकसामयिकत्वेनाल्पत्वा-न्नात्र विवक्षा कृतेति ॥ ४९ ॥

अथ ग्रन्थकारः स्वनाम सूचयन् धर्मोपदेशमाह—

ता संपइ संपत्ते मणुअत्ते दुल्लहे वि सम्मत्ते ।
सिरिसंतिसूरिसिट्ठे करेह भो उज्जमं धम्मे ॥५०॥

तत्तस्माद् भो भव्याः सम्प्रति इदानीं दशभिर्दृष्टान्तैर्दुर्लभे मनुजत्वे सम्प्राप्ते च पुनस्तत्रापि दुर्लभतरे सम्यक्त्वे जिनोक्ततत्त्वरुचिरूपे सम्प्राप्ते सति श्रीशान्तिसूरिशिष्टे धर्मे उद्यमं कुरुत । यूयमिति शेषः । श्रीः ज्ञानादिलक्ष्मीः शान्तिः रागाद्युपशमः ताभ्यां सूरयः पूज्याः तीर्थंकरा गणधरा वा तैः शिष्टे उपदिष्टे इत्यर्थः । अनेन स्वनामापि सूचितम् । तथाहि— श्रीशान्तिसूरिरुपदिशति शिष्टे शिष्टपुरुषाचीर्णे धर्मे उद्यमं कुरुते-त्यन्वयः । यद्वा श्रीशान्तिसूरिणा शिष्टे भगवद्वचनानुसारेणोपदिष्टे धर्मे इति वाच्यम् ॥ ५० ॥

अथ प्रस्तुतसूत्रं निगमयन्नाह--

एसो जीववियारो संखेवरूईण जाणणा हेउं ।
संखित्तो उद्धरिओ रूंदाओ सुयसमुद्दाओ ॥५१॥

साक्षादुक्तो जीवानां विचारः संक्षेपरुचीनां स्वल्पमतीनां मनुष्याणां ज्ञापनाहेतु ज्ञापननिमित्तं, रुन्द्रात् अनवगाह्यविस्तारात् श्रुतसमुद्रात् संक्षिप्त उद्‌धृत संक्षेपेणोद्धृत निबद्ध इत्यर्थः । एतेन न स्वमनीषया कल्पित इति सूचितम् ॥ ५१ ॥

इति जीवविचारलघुवृत्तिः ॥

बृहद्‌वृत्त्यादिकं त्वस्य यद्यप्यस्ति पुरातनम् ।
तथापि सुखबोधार्थं वृत्तिकेयं विनिर्मिता ॥१॥

प्रमादाद्वा मतेर्मान्द्यात् प्रोक्तमुत्सूत्रमत्र यत् ।
तन्मिथ्यादुष्कृतं मेऽस्तु शोधनीयं च धीधनैः ॥२॥

संवद्‌व्योमशिलीमुखाष्टवसुधा (१८५०) संख्ये नभस्ये सिते ।
पक्षे पावनसप्तमीसुदिवसे बीकादिनेराभिधे ॥
द्रंगे श्रीमति पूर्णतामभजत् व्याख्या सुबोधिन्यसौ ।
सम्यक् श्रीजिनचन्द्रसूरीमुनिपे गच्छेशतां बिभ्रति ॥ १ ॥
श्रीमन्तो जिनभक्तिसूरिगुरवश्चान्द्रे कुले जज्ञिरे ।
तच्छिष्या जिनलाभसूरिमुनिपाः श्रीज्ञानतः सागराः ॥
तच्छिष्यामृतधर्मवाचकवरास्तेषां विनेयः क्षमा-
कल्याणः स्वपरोपकारविधयेऽकार्षीदिमां वृत्तिकाम् ॥ २ ॥

श्रीजीवविचारप्रकरणं सवृत्तिकं समाप्तम् ॥

श्रीशंखेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

उपाध्यायश्री समयसुंदरकृतवृत्त्या संवलितं

श्रीनवतत्वप्रकरणम्

शांतिनाथं जिनं नत्वा गणिः समयसुंदरः ।
श्रीनवतत्त्वसूत्रस्य शब्दार्थं कुरुते स्फुटम् ॥

जीवाऽजीवा पुण्णं पावासवसंवरो अ निज्जरणा ।
बंधो मुक्खो अ तहा नवतत्ता हुंति नायव्वा ॥१॥

नव तत्त्वानि भवन्ति, तानि धर्मार्थिभिर्ज्ञातव्यानि । तत्त्वमिति कोऽर्थः? पदार्थस्वरूपम्, तानि नवतत्त्वानि कानि? नामत आह–

जीवतत्वं १ अजीवतत्वं २ पुण्यतत्वं ३ पापतत्वं ४ आश्रवतत्वं ५ संवरतत्वं ६ च पुनः निर्जरातत्वं ७ बन्धतत्वं ८ मोक्षतत्वं ९ चकारात् केषांचिन्मते सप्ततत्त्वानि सन्ति । तथा पुनरत्र जीवादिनवपदार्थानां व्युत्पत्तिकरणे शिष्यस्य व्यामोहो भवतीति हेतोर्व्युत्पत्तिर्न कृता शब्दार्थमात्रस्य साधारणत्वात् ॥१॥

अथ जीवादिनवतत्त्वानां भेदान् गाथया आह-

चउदस चउदस बायालीसा बासीअ हुंति बायाला ।
सत्तावन्नं बारस चउ नव भेया कमेणेसिं ॥२॥

एसिं इति-एतेषां जीवादिनवतत्त्वानां क्रमेण-अनुक्रमेण भेदा भवन्ति ।

जीवतत्वस्य चतुर्दश भेदा भवन्त्यग्रे वक्ष्यमाणाः १ अजीवतत्वस्य चतुर्दश भेदाः २ पुण्यतत्वस्य द्विचत्वारिंशद्भेदा भवन्ति ३ पापतत्वस्य द्व्यशीतिभेदाः ४ आश्रवतत्वस्य द्विचत्वारिंशद्भेदाः ५ संवरतत्वस्य सप्तपञ्चाशद्भेदाः ६ निर्जरातत्वस्य द्वादश भेदाः ७ बन्धतत्वस्य चत्वारो भेदाः ८ मोक्षतत्वस्य नव भेदाः एते सर्वेऽपि नवतत्वानां भेदा मीलिताः सन्तः द्वे शते षट्सप्ततिश्च । ॥२॥

अथ जीवतत्वस्याभिप्रायान्तरेण प्रक्षेपगाथयैकादिक्रमेण षड्विधजीवभेदानाह-

एगविहदुविहतिविहाचउव्विहापंचछव्विहा जीवा ।
चेयणतसइयरेहिं वेयगइकरणकाएहिं ॥३॥

प्रथमद्वितीयपदाभ्यां कृत्वा तृतीयचतुर्थपदयोरर्थयोजना कर्तव्या । सा चैवं-चेअणत्ति-चेतनालक्षणो जीवः इति जीवस्य लक्षणं क्रियते तदैक एव जीवस्य भेदः । यतः सूक्ष्मनिगोदजीवेष्वपि श्रीप्रज्ञापनादिसूत्रेष्वक्षरस्यानंततमो भागः प्रतिपादितोऽस्ति १ ।

द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रिय-पञ्चेन्द्रियजीवाः त्रसाः । इयरित्ति-इतरे अपरे पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिजीवा एकेन्द्रिया इति विवक्षया जीवा द्विविधाः २ ।

केचित्पुरुषवेदाः केचित्स्त्रीवेदाः, केचिन्नपुंसकवेदाः तत्र देवाः पुरुषवेदाः स्त्रीवेदाश्च । मनुष्याः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चश्च केचित् पुरुषवेदाः केचित् स्त्रीवेदाः केचिन्नपुंसकवेदाश्च । तेभ्यः शेषाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिद्वींद्रियत्रीन्द्रियचतुरिंद्रियनारका नपुंसका एवं विवक्षया त्रिविधा जीवाः ३ ।

गतिमाश्रित्य चतुर्विधा जीवाः—केचिन्मनुष्यगतिगताः १ केचिद्देवगतिगताः २ केचिन्नरकगतिगताः ३ केचित्तिर्यग्गतिगताः४ इति विवक्षया चतुर्विधा जीवाः ४ ।

करणत्ति—करणानीन्द्रियाणि तान्याश्रित्य पंचविधा जीवाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिजीवा एकेन्द्रियाः १ शंखकपर्दकादयो द्वीन्द्रियाः २ गोमीमत्कुणादयस्त्रीन्द्रियाः ३ वृश्चिकादयश्चतुरिन्द्रियाः ४ नारकादयः पञ्चेन्द्रियाः ५ इति विविक्षया पञ्चविधा जीवाः ५ ।

काएहिं इति—कायमाश्रित्य षड्विधा जीवाः, केचित् पृथिवीकायगताः १ केचिदप्कायगताः २ केचित्तेजःकायगताः ३ केचिद्वायुकायगताः ५ केचित् त्रसकायगताः ६ इति विवक्षया षड्विधा जीवाः ६ । ॥३॥

अथ मूलत उक्तान् चतुर्दशजीवभेदानाह—

एगिंदियसुहुमियरा सन्नियरपणिंदिआ य सबितिचऊ ।
अपज्जत्ता पज्जत्ता कमेण चउदस जियठाणा ॥४॥

एतानि क्रमेण—अनुक्रमेण चतुर्दश जियठाणा इति—जीवस्थानानि जीवभेदा भवन्ति, तान् १४ भेदानाह—

एकेन्द्रियाः सूक्ष्माः, सूक्ष्मा ये चतुर्दशलोकव्यापिनः पञ्चापि पृथिव्यादयो वर्तन्ते १ । इयरे इति—इतरे अपरे बादराः पृथिव्यादयो व्यवहारराशिगताः छद्मस्थैर्दृश्यमानाः इति भेदद्वयं २ पुनः संज्ञिनो येषां

मनो वर्तते ३ इयरत्ति–इतरे अपरे येषां पञ्चेन्द्रियाणां मनो नास्ति ते के? ये श्रीप्रज्ञापनासूत्रे उच्चारादिस्थानेषूत्पद्यमानाः संमूर्च्छिमाः पञ्चेन्द्रियाः मनुष्याः इतरे संमूर्च्छिमतिर्यञ्चश्च प्रोक्ताः सन्ति ते ४ एवं भेदचतुष्टयं जातमेते सबितिचऊ इति–द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियसहिता कार्याः, जाताः सप्तैते अपर्याप्ताश्च पर्याप्तित्रयं विना पर्याप्तिरहिताः ५–६–७। पर्याप्ताश्च स्वस्वपर्याप्तिसहिताः द्विगुणिताश्चतुर्दशजीवभेदा भवन्ति ॥४॥

अथ प्रकारान्तरेण जीवलक्षणं प्रक्षेपगाथयाह–

नाणं च दंसणं चेव चरित्तं च तवो तहा।
विरिअं उवओगो य एवं जीवस्स लक्खणं ॥५॥

एवं जीवस्य लक्षणं भवति। एवं किं? तत्राह–ज्ञानं १ दर्शनं २ च पुनः चारित्रं ३ च पुनः तपः ४ तथा वीर्यं ५ च पुनरुपयोगः ६ एतानि षडपि समुदितानि न तु पृथक् पृथक् यत्र भवन्ति स जीवः। एतत्षट्करहितोऽजीव इत्यर्थः।

अत्राह शिष्यः ननु पञ्चेन्द्रियमनुष्यादौ केवलिपर्यन्तैतानि षडपि दृश्यन्ते परं ये सूक्ष्मैकेन्द्रिया वर्तन्ते तेषु कथं तेषां सम्भव? उच्यते-सूक्ष्मेष्वेकेन्द्रियेषु ज्ञानमक्षरस्यानन्ततमभागरूपं श्रीप्रज्ञापनादौ प्रोक्तं वर्तत एवान्यथा तद्विना जीवस्याजीवत्वं स्यात् १।

पुनर्दर्शनस्य नवभेदाः सन्ति तन्मध्येऽचक्षुर्दर्शनरूपं निद्रारूपं च दर्शनमपि वर्तत एव २।

पुनश्च चारित्रमपि कर्मग्रन्थाभिप्रायेणाविरतिरूपं वर्तते ३।

तपोऽपि कायक्लेशादिरूपं वर्तते ४।

वीर्यमपि कायवीर्यं वर्तते स्वकायस्य विद्यमानत्वात् ५।

उपयोगा द्वादश वर्तन्ते, पञ्चज्ञानानि त्रीण्यज्ञानानि चत्वारि चक्षुर्दर्शनादीनि दर्शनानि । तन्मध्ये तेष्वज्ञानमचक्षुर्दर्शनं चैतद् द्वयं तु वर्तत एव तत्रैकेन्द्रियादिषु पञ्चेन्द्रियान्तेषु सर्वेष्वपि जीवेष्वेतत्षड्करूपं लक्षणं लभ्यत एव ।

अत्र केचित् प्रतिपादयन्ति—एतत्षड्कं न सर्वजीवेषु किन्तु पृथक्-पृथक्जीवभेदेषु लक्षणं ज्ञानादिकं लभ्यते न ते सिद्धान्तमर्मज्ञा न ते गीतार्थगुरुचरणसेविनश्च ॥५॥

अथ कस्मिन् जीवे कतिपर्याप्तयः लभ्यन्ते तदाह—

आहारसरीरइंदियपज्जत्तीआणपाणभासमणे ।
चउपंचपंचछप्पय इगविगलासन्निसन्नीणं ॥६॥

आहारपर्याप्तिः १ शरीरपर्याप्तिः २ इन्द्रियपर्याप्तिः ३ आणपाणत्ति—श्वासोच्छ्वासपर्याप्तिः ४ भाषापर्याप्तिः ५ मनःपर्याप्तिश्च ६।

ननु पर्याप्तिः किमुच्यते ? पर्याप्तिर्जीवस्य कोऽपि शक्तिविशेषः, येनोत्पत्तिस्थानेऽन्तर्मुहूर्तमध्ये जीवः पुद्गलानाहारादितया परिणमयति ।

अथ तृतीयपदस्य चतुर्थपदेन समं योजना कर्तव्या । कथमित्याह—एकेन्द्रियेषु आहारपर्याप्तिः १, शरीरपर्याप्तिः २, इन्द्रियपर्याप्तिः ३, श्वासोच्छ्वासपर्याप्तिश्च ४, ताश्चतस्रः पर्याप्तयो लभ्यन्ते। विकलेषु द्वित्रिचतुरिन्द्रियेष्वसंज्ञिषु संज्ञिषु चानुक्रमेण पञ्च पञ्च षट् च ज्ञेयाः । अर्थात्ता एव पूर्वोक्ताश्चतस्रः भाषासहिताः पञ्चपर्याप्तयो :विकलेन्द्रियेषु लभ्यन्ते एवं ता एव पर्याप्तयोऽसंज्ञिषु संमूर्च्छिममनुष्यादिषु लभयन्ते, कथं ? तेषां मनोरहितत्वात् । ता एव पञ्चपर्याप्तयो मनःपर्याप्तिसहिताः षडपि संज्ञिषु मनुष्यदेवतानारकतिर्यक्षु लभ्यन्ते, तेषां मनःसंज्ञासहितत्वात् ।

ननु श्रीभगवत्यादिसिद्धान्तेषु देवानां पञ्च एव पर्याप्तयः कथं प्रतिपादिताः ?

उच्यते—तत्र भाषामनःपर्याप्त्योरुत्पत्तेः समये जायमानत्वादेकत्वेन विवक्षाकरणान्न दोषः ॥६॥

अथ कतिप्राणाः ? ते प्राणाः केषु जीवेषु कति लभ्यन्ते तदाह—

दसहा जियाण पाणा इंदियऊसास आउबलरूवा ।
एगिंदिएसु चउरो विगलेसु छ सत्त अट्ठेव ॥ ७ ॥

असन्निसन्निपंचिंदिएसु नव दस कमेण बोधव्वा ।
तेहिं सह विप्पओगो जीवाणं भन्नए मरणं ॥ ८ ॥

जीवानां प्राणा दशधा-दशप्रकारा भवन्ति । ते के इत्याह—पञ्च स्पर्शन १ रसन २ घ्राण ३ चक्षुः ४ श्रोत्र ५ रूपाणीन्द्रियाणि, श्वासोच्छ्‌वासः ६ आयुः ७ मनोबलं ८ वचनबलं ९ कायबलं १० चैते दश प्राणाः । तत्रैकेन्द्रियेषु स्पर्शनेन्द्रियः १ श्वासोच्छ्‌वासः २ आयुः ३ कायबलं ४ चैते चत्वारः प्राणा लभ्यन्ते ।

विकलेन्द्रियेषु द्वित्रिचतुरिन्द्रियेष्वनुक्रमेण षट्सप्ताष्टौ च लभ्यन्ते । अयमर्थः—त एव पूर्वोक्ताश्चत्वारः प्राणा रसनेन्द्रियवचनबलसहिताः षट् द्वीन्द्रियेषु भवन्ति । एते एव षट् घ्राणेन्द्रियसहिताः सप्त त्रीन्द्रियेषु भवन्ति । एते एव सप्त चक्षुरिन्द्रियसहिता अष्टौ चतुरिन्द्रियेषु भवन्ति ॥ ७ ॥

तथाऽसंज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु संमूर्च्छिममनुष्यादिषु पूर्वोक्ता एवाष्टौ श्रोत्रेन्द्रियसहिता नव भवन्ति ।

तथा संज्ञिषु मनुष्यादिषु मनःसहिता दश प्राणा भवन्ति ते बोद्धव्या–ज्ञातव्याः ।

अथ मरणं किमुच्यते इत्याह––

तैस्तैः स्वकैः प्राणैः समं विप्रयोगः छुटनं मरणमिति जीवानां भण्यते परं शाश्वतो जीवो न म्रियते तस्यामरत्वात् , नित्यत्वात् , अजीवत् जीवति जीविष्यतीति जीव इति व्युत्पत्तिसद्भावाच्च । इत्यष्टगाथाभिः कृत्वा जीवतत्वं निरुपितम् १ ॥ ८ ॥

अथाजीवतत्त्वस्य चतुर्दशभेदानाह––

धम्माधम्मागासा तियतिय भेया तहेव अध्धा य ।
खंधा देसपएसा परमाणु अजीव चउदसहा ॥ ९ ॥

धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः, आकाशास्तिकायः एते त्रयोऽपि तियतियभेया–त्रिकत्रिकभेदाः । कथमित्याह–धर्मास्तिकायस्कन्धः १ धर्मास्तिकायदेशः २ धर्मास्तिकायप्रदेशः ३ एवमधर्मास्तिकायस्कन्धः ४ अधर्मास्तिकायदेशः ५ अधर्मास्तिकायप्रदेशः ६ जाताः षडेवमाकाशास्तिकायस्कन्धः ७ आकाशास्तिकायदेशः ८ आकाशास्तिकायप्रदेशः ९ जाता नव तथैवाद्धा–कालः १० जाता दश पुनः पुद्गलास्तिकायस्कन्धः ११ पुद्गलास्तिकायदेशः १२ पुद्गलास्तिकायप्रदेशः १३ परमाणुश्च १४ एतेऽजीवतत्वस्य चतुर्दश भेदा ज्ञातव्याः ।

पूर्वोक्ता धर्मास्तिकायस्कन्धादयः कालपर्यन्ता भेदा अरुपिणः पुद्गलास्तिकायस्य चत्वारो भेदा रूपिणस्तत्रापि परमाणुः सूक्ष्मत्वात् केवलिप्रत्यक्षो न छद्मस्थगम्यः ।

पुनः शिष्यहितार्थं व्यामोहत्रोटनार्थं च किञ्चिदुच्यते-धर्मास्तिकायो लोकव्यापी तत्रापि यत्र स्कन्धस्तत्र देशविवक्षा न क्रियते, श्रीभगवतीसूत्रवृत्त्यादौ तथैव प्रतिपादितत्वादेवमधर्मास्तिकायोऽपि लोकव्याप्याकाशास्तिकायस्तु लोकालोकव्यापी, कालस्तु पञ्चचत्वारिंशल्लक्षयोजनप्रमितमनुष्यक्षेत्रे एव विवक्षितोऽस्ति, पुद्गलभेदाश्चत्वारोऽपि लोकव्यापिनः ।

केनापि पृष्टं देवलोके कत्यजीवभेदाः ? तथा (दा) प्रोच्यते-दश । कथं ? धर्मास्तिकायस्याधर्मास्तिकायस्याकाशस्य च स्कन्धो न तथा कालोऽपि तत्र नैवं दशैव भेदा लभ्यन्तैवं मेरुचूलिकायामप्येवं नरकादावपि मनुष्यक्षेत्राद्बहिः सर्वत्र कालस्याभावात् दश भेदा एव । मनुष्यक्षेत्रे सर्वत्र सर्वस्थानपृच्छायामेकादश भेदा लभ्यन्ते, कालस्य विद्यमानत्वात् । लोकमध्ये धर्मास्तिकायदेशः अधर्मास्तिकायदेशः आकाशास्तिकायस्कन्धः एते त्रयो, न शेषा एकादश भेदा लभ्यन्ते । अलोकमध्ये त्वाकाशास्तिकायस्य स्कन्धो न, किन्तु देशप्रदेशाविति भेदद्वयमेव ।

ननु यद्यलोकमध्ये आकाशं वर्तते, तस्य लक्षणं 'अवगाहो आगासं' इति ततः कोऽपि देवादिः पुद्गलमलोकमध्ये क्षिपेत्तदा याति ?

उच्यते-नहि, कथं ? तत्र 'चलणसहावो धम्मो' इति धर्मास्तिकायस्याभावेन पुद्गलस्यागमनेनाप्रवेशात् ॥९॥

अथ प्रकारान्तरेण जीवस्य पञ्चैव भेदान् धर्मास्तिकायादीनां च लक्षणानि गाथाद्वयेनाह-

धम्माधम्मापुग्गल नह कालो पंच हुंति अजीवा ।
चलणसहावो धम्मो थिरसंठाणो अहम्मो य ॥ १० ॥

अवगाहो आगासं पुग्गलजीवाण पुग्गला चउहा ।
खंधा देसपएसा परमाणु चेव नायव्वा ॥ ११ ॥

अजीवा पञ्च भवन्ति, के ते इत्याह—धर्मास्तिकायः १ अधर्मास्तिकायः २ पुद्गलास्तिकायः ३ 'नह' इति—नभ आकाशं तेनाकाशास्तिकायः ४ कालः ५ ।

अथ लक्षणान्याह—

धर्मो धर्मास्तिकायश्चलनस्वभावः यस्य बलेन जीवाजीवौ चलतः १ । अधर्मः—अधर्मास्तिकायः स्थिरसंस्थानः, कोऽर्थः ? यस्य बलेन जीवाजीवौ स्थिर संस्थानेन निश्चलतया तिष्ठतः २ ॥ १० ॥

आगासं—अवकाशः, कोऽर्थः ? स्तंभादौ यस्य बलेन कीलकः क्षिप्तः सन् प्रविशति तदाकाशं पुद्गलानां जीवानां चावकाशदायकम् ३ । ते पुद्गलाश्चतुर्धा चतुःप्रकारा—स्कन्धाः १ देशाः २ प्रदेशः ३ परमाणुश्च ४ ।

ननु प्रदेशपरमाण्वोः परस्परं को भेदः ? उच्यते—प्रदेशोऽपि निर्विभागः परमाणुरपि निर्विभागः, परं स्कन्धलग्नः प्रदेशः स्कन्धात् पृथग्भूतः परमाणुरिति वृद्धाः ॥ ४ ॥ ११ ॥

अथ कालस्य भेदानाह—

समयावली मुहुत्ता दीहा पक्खा य मासवरीसा य ।
भणिओ पलिया सागर उसप्पिणीसप्पिणीकालो ॥१२॥

समयः—परमसूक्ष्मो, यस्य विभागो न भवति, आवलिका-असंख्यातसमयरूपा, मुहूर्तं—घटीद्वयप्रमाणं, दिवसाः—त्रिंशन्मुहूर्तप्रमाणा अहोरात्रिरूपाः, पक्षाः—पञ्चदशदिनमानाः, प्रायिकं चेदं यतः शिवटिप्पनकानुसारेण कदाचित्तिथिहान्या चतुर्दशदिनप्रमाणः कदाचित्तिथिवृद्ध्या षोडश-

दिवसप्रमाणःपक्षो जायमानो दृश्यते। जैनमतटिप्पने तु श्रावण १ आश्विन २ मृगशीर्ष ३ माघ ४ चैत्र ५ ज्येष्ठ ६ मासेषु कृष्णपक्षे एकैकतिथिहानिर्नासीत्......................तज्जैनटिप्पनं तु व्यवच्छिन्नं, मासाः–पक्षद्वयरूपाः, वर्षाणि–द्वादशमासरूपाणीदमपि प्रायिकं वचो यतोऽधिकमासे जाते तृतीयवर्षं त्रयोदशमासरूपं भवति, मासानां मध्येऽन्यतममासवर्धनेन यः कोऽपि वर्धते, जैनटिप्पनके तु पोषो वाऽऽषाढो वा वर्धमानोऽभूत्, पुनर्भणितः पल्योपमरूपः कालः स कूपदृष्टान्तेन ज्ञातव्यः, पुनर्दशकोटाकोटीपल्योपमप्रमाणं सागरोपमं, दशकोटाकोटिसागरोपमप्रमाणैवोत्सर्पिणी तावत्प्रमाणैव अवसर्पिणी, एषः कालः सूर्यगतिक्रियापरिगम्यः ॥ १२ ॥

अथैकस्मिन्मुहूर्ते कत्यावलिका भवन्ति तदाह--

एगाकोडी सत्तसट्ठि लक्खा सत्तहुत्तरी सहस्सा य।
दोयसया सोलहिया आवलिया इग मुहुत्तम्मि ॥१३॥

एका कोटी सप्तषष्टिर्लक्षाः सप्तसप्ततिः सहस्रा द्वे शते षोडशाधिके आवलिकानामेकस्मिन्मुहूर्ते ॥ १३ ॥

अथ कतिभिः श्वासोच्छ्वासैर्मुहूर्तो भवति तदाह--

तिन्नि सहस्सा सत्तय सयाणि तेहुत्तरिं च उसासा।
एस मुहुत्तो भणिओ सव्वेहिं अणंतनाणिहिं ॥ १४ ॥

सर्वैरनन्तज्ञानिभिरेष मुहूर्तः कालो भणितः, एषः क इत्याह–त्रीणि सहस्राण्युच्छ्वासाः सप्तशतानि त्रिसप्ततिरुच्छ्वासाः, एतावता एतैः श्वासोच्छ्वासैर्मुहूर्तो भवति ५। इत्यजीवतत्त्वं प्ररुपितम् २ ॥ १४ ॥

अथ पुण्यतत्त्वस्य द्विचत्वारिंशद्भेदानाह--

सा उच्चगोअ मणुदुग सुरदुग, पंचेंदि जाइ पणदेहा।
आइतितणूणुवंगा। आइमसंघयणसंठाणा ॥ १५ ॥

वन्नचउक्काऽगुरुलहु परघा ऊसास आयवुज्जोअं।
सुभखगइनिमिणतसदस सुरनरतिरिआउ तित्थयरं ॥१६॥

तसबायरपज्जत्तं पत्तेअथिरं सुभं च सुभगं च।
सुसरआइज्जजसं तसाइदसगं इमं होइ ॥ १७ ॥

सातं–सातावेदनीयं कर्म येन जीवः सातसौख्यानि लभते १ उच्चैर्गोत्रं–यस्मिन्नुत्पन्नो जीवः सर्वलोकमान्यो भवति २ मनुष्यद्विकं–मनुष्यगतिः, मनुष्यानुपूर्वी च, यया कर्मप्रकृत्या जीवो मनुष्यगतिं लभते सा मनुष्यगतिः ३ यया कर्मप्रकृत्या मनुष्यगतिबद्धायुर्जीवः प्रान्तेऽन्यत्र गच्छन् मनुष्यगतावानीयते सा मनुष्यानुपूर्वी ४ तथा सुरद्विकं सुरगतिः ५ सुरानुपूर्वी ६ चार्थस्तु पूर्ववत्। पञ्चेन्द्रियजातिर्यया जीवस्य पञ्चेन्द्रियत्वं स्यात् ७ पणदेहत्ति–पञ्च देहाः पञ्च शरीराणि औदारिकं १ वैक्रियं २ आहारकं ३ तैजसं ४ कार्मणं च ५ तत्रोदारैः प्रधानैः पुद्गलैर्निष्पन्नं यच्छरीरं तिर्यग्मनुष्याणां तदौदारिकमुदारत्वं च तीर्थकरगणधरापेक्षं ज्ञेयं ८ विविधयाऽणुत्वगुरुत्वादिक्रियया निष्पन्नं देवनारकाणां शरीरं वैक्रियं लब्धिमतां वा शरीरं ९ यच्चतुर्दशपूर्वधरैः संदेहोच्छेदनाय तीर्थंकराणामृद्धिदर्शनाय वा महाविदेहक्षेत्रे गमनायैकहस्तप्रमाणमत्यन्तरूपसंपन्नं शरीरं क्रियते तदाहारकं १० येन शरीरेण जीवैराहारो गृहीतः सन् खलरसादिधातुरूपतया परिणतिं नीयते यद्वा यद्वशात् तपोलब्ध्या तेजोलेश्याविनिर्गमश्च क्रियते तत्तैजसं ११ कार्मणशरीरमष्टविध-

कर्मविकाररूपं, शरीराणां चेदं कारणभूतं १२ तैजसकार्मणशरीरे सर्वसंसारिजीवानामनादिकालसंबद्धे भवतः, मोक्षगमनं विना तयोः कदाऽपि वियोगो न स्यादादित्रितनूनामौदारिक १३ वैक्रिय १४ आहारक १५ शरीराणामुपांगान्यादिमं संहननं वज्रऋषभनाराचरूपं १६ आदिमं संस्थानं समचतुरस्ररूपम् १७ ॥ १५ ॥

वर्णचतुष्कं प्रस्तावात् शुभं ज्ञेयं ततः शुभं रूपं १ शुभो रसः २ शुभो गन्धः ३ शुभः स्पर्शः ४ एवं २१ येन कर्मणा जीवानां शरीरं न गुरु न लघु स्यात् तदगुरुलघु २२ [यदुदयात् परेषां दुष्प्रधर्षः महौजस्वी दर्शनमात्रेण वाक्सौष्ठवेन वा महाभूपसभामपि गतः सभ्यानामपि क्षोभमुत्पादयति प्रतिपक्षप्रतिभाप्रतिघातं च करोति तत् पराघातनाम २३ यदुदयादुच्छ्वसनलब्धिरात्मनो भवति तदुच्छ्वासनाम २४१] येन कर्मणा जीवशरीरं स्वयमनुष्णमप्युष्णप्रकाशसंयुक्तं स्यात् यथा सूर्यमण्डले पृथिवीकायजीवानां, इदं सूर्यमण्डले एव नान्यत्र तदातपनामकर्म २५ येन कर्मणाऽनुष्णप्रकाशसंयुक्तं स्याद्यथा चन्द्रमण्डले तदुद्योतनामकर्म २६ शुभखगतिः-शुभा प्रशस्ता खे-आकाशे गतिः शुभखगतिर्हंसवृषभगजादीनामिव २७ येन कर्मणा जीवशरीरे अंगप्रत्यंगानां नियतव्यवस्थापनं क्रियते यथा सूत्रधारेण पुत्तलिकादौ तन्निर्माणनामकर्म २८ त्रसदशकमग्रे वक्ष्यते ३८ सुराणां ३९ नराणां ४० तीरश्चां चायुः ४१ चतुस्त्रिंशदतिशययुक्तं कैवल्यवस्थायामुदयभूतं त्रिभुवनपूज्यं तीर्थंकरनाम ४२ ॥ १६ ॥

त्रसनामकर्म-द्वीन्द्रियादीनां १ बादरनामकर्म येन जीवाः स्थूलाश्चग्राह्या भवन्ति २ येन जीवाः स्वस्वपर्याप्तियुक्ता भवन्ति तत्पर्याप्तिनामकर्म ३ प्रत्येकनामकर्म-येनैकस्मिन्शरीरैकजीवः ४ येन जीवानां

---

१ त्रुटितपाठोऽयं कर्मविपाक(प्रथमकर्मग्रन्थगाथा ४३)स्वोपज्ञवृत्तितः पूरितः ।

दन्तास्थिप्रमुखं स्थिरं स्यात्तत् स्थिरनामकर्म ५ येन नाभेरूर्ध्वं शरीरं शुभं स्यात्तत् शुभनामकर्म ६ येन जीवः सौभाग्यवान् स्यात् तत् सुभगनामकर्म ७ येन माधुर्यादिगुणसहितः स्वरो भवति तत् सुस्वरनामकर्म ८ येन सर्वजनमान्यवचनो जीवः स्यात्तदादेयनामकर्म ९ येन जीवो कीर्तियुक्तो भवति तद्यशःकर्म १० इदं त्रसादिदशकमिति पुण्यतत्त्वस्य द्विचत्वारिंशद्भेदाः ३ ॥ १७ ॥

अथ पापतत्त्वस्य द्व्यशीतिभेदान् गाथात्रयेणाह--

नाणंतरायदसगं नव बीए नीयसायमिच्छत्तं ।
थावरदसनरयतिगं कसाय पणवीसतिरियदुगं ॥१८॥

इगबितिचउजाईओ कुखगइ उवघाय हुंति पावस्स ।
अपसत्थं वण्णचउ अपढमसंघयणसंठाणा ॥ १९ ॥

थावरसुहुमअपज्जं साहारणमथिरमसुभदुभगाणि ।
दुसरअणाइज्ज जसं थावरदसगं इमं नेयं ॥२०॥

एते द्व्यशीतिभेदाः पापतत्त्वस्य हुंतीति—भवन्ति के ते इत्याह—ज्ञानान्तरायदशकं-ज्ञानावरणपञ्चकमन्तरायपञ्चकं च ।

तत्र ज्ञानान्तरायपञ्चकं किमुच्यते ?

तत्राह—मतिज्ञानावरणं १ श्रुतज्ञानावरणं २ अवधिज्ञानावरणं ३ मनःपर्यायज्ञानावरणं ४ केवलज्ञानावरणं ५ तत्र पञ्चभिरिन्द्रियैः षष्ठेन मनसा जीवस्य यत् ज्ञानं स्यात् तन्मतिज्ञानं तस्यावरणं मतिज्ञानावरणं १ श्रुतज्ञानावरणं—[तत्र श्रुतं द्विविधं द्रव्यश्रुतं] भावश्रुतं च द्रव्यश्रुतं द्वादशां-

गीरूपं १ भावश्रुतं द्वादशांगीतः समुत्पन्नं उपयोगरूपं तस्यावरणं श्रुतज्ञानावरणं २ अवधिज्ञानं द्विप्रकारं भवहेतुकं गुणहेतुकं च भवहेतुकं देवनारकाणां, गुणहेतुकं तु श्राद्धसाधूनां स्यात् तस्यावरणमवधिज्ञानावरणं ३ मनःपर्यायज्ञानं सार्द्धद्वयद्वीपसमुद्रस्थितसंज्ञिपञ्चेन्द्रियमनोविषयं तदपि द्विभेदं ऋजुमति–विपुलमतिभेदादिदं च साधूनामेव भवति तस्यावरणं मनः–पर्यायज्ञानावरणं ४ तथा घनघातिकर्मचतुष्टयक्षयेन समुत्पन्नं सकललोकालोकप्रकाशकं केवलज्ञानं तस्यावरणं केवलज्ञानावरणं ५ ।

अन्तरायपञ्चकं चेदं दानान्तरायः १ लाभान्तरायः २ भोगान्तरायः उपभोगान्तरायः ४ वीर्यान्तरायः ५ येन कर्मणा चित्ते वित्ते पात्रे च प्राप्ते सति दानफले जानन्नपि न ददाति तद्दानान्तरायकर्म ६ येन कर्मणोद्यमे क्रियमाणेऽपि सामग्रीसमायोगेऽपि लाभो न स्यात् तल्लाभान्तरायकर्म ७ येन कर्मणा भोगवस्तुप्राप्तावपि भोक्तुं न शक्यते तद्भोगान्तरायकर्म ८ येन कर्मणोपभोग्यवस्तुषु विद्यमानेष्वपि भोक्तुं न शक्यते तदुपभोगान्तरायकर्म ९ ।

ननु भोगोपभोगयोः को विशेषः ?

उच्यते—सकृद्भोगो—यद्वस्तु पुष्पमालाचन्दनविलेपनादिकमेकवारमेव भोक्तुं शक्यते, उपभोगो-वारंवारं तदेव वस्त्वाभरणगृहस्त्रीप्रमुखं भोक्तुं शक्यते । येन कर्मणा नीरोगोऽपि प्रधानावयवस्थोऽपि हीनबलः स्यात्तद्वीर्यान्तरायकर्म १० पञ्चकद्वयमीलने जाता दश ।

अथ द्वितीये कर्मणि दर्शनावरणे नव भेदास्ते चेमे—चत्वारि दर्शनावरणानि निद्रापञ्चकं च, तत्र येन कर्मणा चक्षुर्दर्शनमाव्रियते तच्चक्षुर्दर्शनावरणं ११ येन कर्मणा चक्षुर्दर्शनं विनाऽन्यानि चत्वारीन्द्रियदर्शनान्याव्रियन्ते तदचक्षुर्दर्शनावरणं १२ येन कर्मणाऽवधिदर्शनमाव्रियते तदवधिदर्शनावरणं १३ येन कर्मणा केवलदर्शनमाव्रियते तत् केवलदर्शनावरणं १४ ।

ननु दर्शनज्ञानयोर्को विशेषः ?

घटपटादिपदार्थसामान्याकारपरिज्ञानं दर्शनं, घटापटादिपदार्थ-विशेषपरिज्ञानं तु ज्ञानमिति ज्ञानदर्शनयोः परस्परं भेदः । निद्रापञ्चकं त्विदं निद्रा १ निद्रानिद्रा २ प्रचला ३ प्रचलाप्रचला ४ स्त्यानर्द्धिश्च ५ तत्र यस्यां सत्यां सुप्तः सन् सुखेन मनुष्यो जागर्ति सा निद्रा १५ यस्यां सत्यां दुःखेन जागर्ति सा निद्रानिद्रा १६ या स्थितस्योपविष्टस्य समुपगच्छति सा प्रचला १७ या मार्गे गच्छतः समागच्छति सा प्रचलाप्रचला १८ या दिनचिंतितकार्यं रात्रौ करोति वासुदेवबलादर्द्धबला स्यात् सा स्त्यानर्धिनिद्रा १९ एवं दर्शनचतुष्कनिद्रापञ्चकमीलने नव भेदा जाताः पूर्वोक्तदशमीलने जाता एकोनविंशतिः ।

तथा येन कर्मणा नीचकुले जन्म स्यात्तन्नीचैर्गोत्रम् २० असातवेदनीयं-येन जीवो दुःखपरंपरां लभते तच्च प्रायस्तीर्यक्नरकेषु स्यात् २१ मिथ्यात्वं-

"अदेवे देवबुद्धिर्या गुरुधीरगुरौ च या ।
अधर्मे धर्मबुद्धिश्च मिथ्यात्वं तन्निगद्यते[1] ॥१॥

[योगशास्त्र / द्वितीयप्रकाश / श्लोक ३]

इति लक्षणं २२ । स्थावरदशकमग्रे व्याख्यास्यते ३२ नरकत्रिकं-नरकगतिः ३३ नरकानुपूर्वी ३४ नरकायुश्च ३५ जाताः ३५ ।

पञ्चविंशतिः कषायास्तत्र क्रोध १ मान २ माया ३ लोभ ४ रूपाश्चत्वारः कषायास्ते च प्रत्येकमनन्तानुबन्धि १ अप्रत्याख्यानिक २ प्रत्याख्यानिक ३ सञ्ज्वलन ४ भेदैः षोडश भवन्ति तेषां स्वरूपं चेदं-

१ तद्विपर्ययात् । [मुद्रितयोगशास्त्रे]

तत्रानंतानुबन्धिनः आजन्माऽऽवधिभाविनो नरकगतिदायिनः सम्यक्त्वघातिनः पर्वतरेखासमानाश्च १ । अप्रत्याख्यानिका वर्षपर्यन्तभाविनस्तिर्यग्गतिदायिनो देशविरतिघातिनश्च २ । प्रत्याख्यानिका मासचतुष्टयमनुष्यगतिदायिनः साधुधर्मघातिनश्च ३ । सञ्ज्वलनाः पुनः पक्षावधयो देवगतिदायिनः केवलज्ञानघातिनश्च ४ ।

नवनोकषायाः ते चामी–हास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्सापुरुषवेदस्त्रीवेदनपुंसकवेदरूपास्तेषां स्वरूपं चेदं–येन कर्मणा सनिमित्तं निर्निमित्तं वा जीवानां हास्यमायाति तद् हास्यमोहनीयं १ येन मनोहरेषु शब्दरूपादिषु रागः स्यात् तद् रतिमोहनीयं २ येनामनोहरेषु शब्दरूपादिषु विरागः स्यात् तदरतिमोहनीयं ३ येन जीवानां नानाविधनिमित्तैर्भयमुत्पद्यते तद् भयमोहनीयं ४ येनाभीष्टवियोगे दुःखं ध्रियते तच्छोकमोहनीयं ५ येन बीभत्सवस्तुदर्शने निंदा क्रियते तज्जुगुप्सामोहनीयं ६ येन स्त्रियं प्रत्यभिलाषः स्यात् स पुंवेदस्तृणदाहसमः ७ स्त्रीवेदः करीषदाहसमः ८ नपुंसकवेदो नगरदाहसमः ९ एवं षोडशकषायैः नवनोकषायैश्च कृत्वा कषायाः पञ्चविंशतिर्जाताः । पूर्वोक्त ३५ मीलने जाताः षष्टिः ६० तथा 'तिरिअदुगं' तिर्यग्गतिः ६१ तिर्यगानुपूर्वी ६२ च तिर्यगायुषः पुण्यभेदे प्रतिपादितत्वात् 'सुरनरतिरिआउ' इत्यनेन, दृश्यते च राजादीनां पट्टहस्तितुरंगमादीनां सुखमनुभवतां शुभमायुः ॥ १८ ॥

यया जीवानां चतुरिन्द्रियहान्या एकेन्द्रियत्वं भवति सैकेन्द्रियजातिः ६३ एवमेव द्वि–त्रि–चतुरिन्द्रियजातयो ज्ञेयाः जाताः ६६ या जीवानां खरोष्ट्रादीनामिवाशुभगतिः सा कुखगतिः ६७ येन कर्मणा जीव स्वशरीरावयवैः प्रतिजिह्वा–गलकण्ठिका–चोरदन्तादिभिरुपहन्यते तदुप-

घातनामकर्म ६८ अप्रशस्तं वर्णचतुष्कं–अशुभो वर्णः १ अशुभो रसः २ अशुभो गन्धः ३ अशुभः स्पर्शश्च ४ जाताः ७२

प्रथमसंहननं विना पञ्च संहननानि प्रथमसंहननस्य पुण्यभेदे गणितत्वात्, पञ्च संस्थानानि प्रथमं संस्थानमपि पुण्यभेदे गणितमस्ति। संहनननामानीमानि––

वज्रऋषभनाराचं १ ऋषभनाराचं २ नाराचं ३ अर्धनाराचं ४ कीलिका ५ सेवार्तं ६ चैतेषां लक्षणं यथा–यस्मिन् अस्थिसन्धावुभयतो मर्कटबन्धस्तस्योपरि कीलिकावज्रं तद् वज्रऋषभनाराचं १ कीलिकारहितं ऋषभनाराचं २ यत्रास्थिसन्धावुभयतो मर्कटबन्धः पट्टकीलिके न भवतः तन्नाराचं ३ यत्रैकपार्श्वे मर्कटबन्धोऽपरपार्श्वे च कीलिका स्यात्तदर्धनाराचं ४ यत्रास्थीनि कीलिकामात्रबद्धानि स्युस्तत्कीलिकाख्यं ५ यत्र पुनरस्थीनि पृथक्स्थितानि परस्परं संलग्नानि भवन्ति तत्सेवार्तं नित्यं तैलाभ्यंगादिसेवया ऋतं व्याप्तं सेवार्तमिति नामार्थः ६ प्रथमं विना पञ्च संहननान्यत्र ततो जाता भेदाः ७७।

संस्थानानि षट् नामानि यथा–समचतुरस्रं १ न्यग्रोधं २ सादि ३ वामनकं ४ कुब्जं ५ हुंडं ६ चेत्यर्थो यथा–समचतुरस्रं – पर्यंकासनोपविष्टजिनबिम्बमिव ज्ञेयं तत्पुण्यभेदे उक्तमिति हेतोरत्र न ग्राह्यं १ न्यग्रोधो वटः उपरि संपूर्णावयवोऽधस्तु हीनस्ततो नाभेरुपरिलक्षणोपेतं संपूर्णमधस्तु यद्धीनं तत्संस्थानं न्यग्रोधं २ सहाऽऽदिना वर्तते यत्तत्सादि नाभेरधो यथोक्तलक्षणसहितमुपरि तु हीनं तत्सादि संस्थानं ३ यत्र पादपाणिशीरोग्रीवादिकं प्रमाणलक्षणसहितं उरउदरादि च कुब्जं तत्कुब्जसंस्थानं ४ तद्विपरीतं वामनसंस्थानं ५ सर्वावयवैरशुभं हुंडसंस्थानं ६ साम्प्रतं प्रायो मनुष्याणां हुण्डमेव वर्तते, प्रथमं विना शेषपञ्चसंस्थानमीलने पूर्वोक्ता भेदा जाता द्व्यशीतिः ८२ ॥ १९ ॥

अथ स्थावरदशकमाह–तिष्ठन्त्युष्णाद्यभितापिता अपि तत्परिहारेऽसमर्थाः इति स्थावरास्त एकेन्द्रिया ज्ञेयाः, स्थावरत्वदायकं कर्म स्थावरनामकर्म १ येन जीवाश्चर्मचक्षुषामदृश्या भवन्ति यथा निगोदादयस्तत्सूक्ष्मनामकर्म २ येन कर्मणा जीवा अपर्याप्ता एव म्रियन्ते यथा निगोदास्तदपर्याप्तनामकर्म ३ येन कर्मणैकस्मिन्शरीरेऽनंतानां जीवानां निवासो भवति यथा कन्दाद्यनंतकाये तत् साधारणनामकर्म ४ येन जीवानामोष्ठजिह्वादंतादयोऽवयवाऽस्थिरा भवन्ति तदस्थिरनामकर्म ५ येन नाभेरधः शरीरमशुभं स्यात् तदशुभनामकर्म ६ येन जीवा दौर्भाग्यवन्तो भवन्ति तद् दुर्भगनामकर्म ७ दुःस्वरनामकर्म–येन जीवानां स्वरः कर्णकटुरमनोज्ञश्च स्यात् ८ येन जीवानां वचनं न केनाऽपि मन्यते तदनादेयनामकर्म ९ येन जीवानामयशोऽकीर्तिश्च स्यात् तदयशोनामकर्म १० इति पापतत्वस्य द्व्यशीतिभेदाः, इति पापतत्वं ४ ॥ २० ॥

अथाऽऽश्रवतत्वस्य पञ्चमस्य द्विचत्वारिंशद्भेदानाह गाथा चतुष्टयेन–

इंदियकसायअव्वय, जोगा पंच चउ पंच तिन्नि कमा ।
किरियाओ पणवीसं इमा उ ताओ अणुक्कमसो ॥२१॥

काइअ अहिगरणीया पाउसिया पारितावणी किरिया ।
पाणाइवायरंभिअ परिग्गहिया मायवत्तीया ॥२२॥

मिच्छादंसणवत्ती अप्पच्चक्खाणा य दिट्ठी पुट्ठी य ।
पाडुच्चिय सामंतोवणीअ नेसत्थि साहत्थि ॥२३॥

आणवणि विआरणिआ अणभोगा अणवकंखपच्चइआ ।
अन्नापओगसमुदाण पिज्जदोसेरिआ वहिआ ॥२४॥

प्रथमं पदं द्वितीयपदेन समं योजनीयं, तथाहि–इन्द्रियाणि पञ्च, कषायाश्चत्वारः, अव्रतानि पञ्च, योगास्त्रयः जाताः १७ ।

इन्द्रियाणि–स्पर्शन १ रसन २ घ्राण ३ चक्षुः ४ श्रोत्र ५ नामानि । तेषां स्वरूपं चेदं–तानीन्द्रियाणि द्विप्रकाराणि–द्रव्येन्द्रियाणि १ भावेन्द्रियाणि २ च द्रव्येन्द्रियाणि पुद्गलद्रव्यरूपाणि, भावेन्द्रियाणि लब्ध्युपयोगरूपाणि, जीवस्य ज्ञानावरणादिकर्मक्षयोपशमभावात् स्पर्श १ रस २ गन्ध ३ रुप ४ शब्द ५ विषयग्रहणे या शक्तिः सा लब्धिः, यः पुनः स्पर्शादिग्रहणे परिणामो जायते स उपयोगः, एतद् द्वयरूपाणि भावेन्द्रियाणि पञ्च ।

कषायाः क्रोध ६ मान ७ माया ८ लोभ ९ रूपाश्चत्वारस्तेषां स्वरूपं पूर्वं व्याख्यातं ।

अव्रतानि–प्राणातिपात १० मृषावाद ११ अदत्तादान १२ मैथुन १३ परिग्रह १४ रूपाणि ।

योगास्त्रयः–मनोयोग १५ वचनयोग १६ काययोग १७ रूपा जाताः सप्तदश भेदाः ।

क्रियाश्च पञ्चविंशतिरिमाश्च ताः क्रियाः अनुक्रमशोऽनुक्रमेण ज्ञातव्याः ॥ २१ ॥

अथ पञ्चविंशतिक्रिया आह–कायेनायतमानेन निर्वृत्ता जाता कायिकी पापक्रिया १ अधिकरणेन पशुवधादिप्रवृत्तेन खड्गादिनिर्वर्तनेन च निर्वृत्ता अधिकरणिकी २ जीवाजीवयोरुपरि प्रद्वेषकरणेन भवा प्राद्वेषिकी ३ क्रोधादिना स्वपरयोः परितापेन निर्वृत्ता पारितापनिकी ४ प्राणातिपातेन जीववधेन भवा प्राणातिपातिकी ५ कृष्याद्यारंभेन भवाऽऽरम्भिकी ६

धनधान्यादिनवविधपरिग्रहेण भवा पारिग्रहिकी ७ मायया परवञ्चनेन जाता मायाप्रत्ययिकी ८ ॥ २२ ॥

मिथ्यादर्शनेन जिनवचनविपरीतपरिणामरूपेण प्रत्ययेन जाता मिथ्यादर्शनप्रत्ययिकी ९ अप्रत्याख्यानेनाविरत्या जाताऽप्रत्याख्यानिकी १० दृष्ट्वा कौतुकनिरीक्षणादि जाता दृष्टिकी ११ रागाद्वा द्वेषाद्वा वृषभादिबालादिविशिष्टवस्तूनां हस्तस्पर्शनेन जाता स्पृष्टिकी १२ जीवाजीवादिकं प्रतीत्याश्रित्य कर्मबन्धनेन जाता प्रातित्यकी १३ स्वकीयगजतुरंगमवृषभादिविशिष्टपदार्थं विलोकयितुं लोकं सर्वतः समागच्छन्तं प्रशंसाकुर्वन्तं वा दृष्ट्वा हर्षकरणेनाथवाऽनाच्छादितस्नेहादिभाजने त्रसाणां जीवानां निपातेन जाता सामन्तोपनिपातिकी १४ राजाद्यादेशान्नितरां यन्त्रशस्त्राद्याकर्षणेन संजाता नैशस्त्रिकी १५ जीवेनं श्वानादिनाऽजीवेन शस्त्रादिना शशकादिकं स्वहस्तेन मारयतः स्वाहस्तिकी १६ ॥ २३ ॥

जीवाजीवयोराज्ञापनेन स्वेच्छया व्यापाररूपेणानयनेन वाऽऽज्ञापनिक्यानयनिकी वा १७ जीवाजीवयोर्विदारणेन स्फोटनेन जाता वैदारणिकी १८ अनाभोगेन शून्यचित्ततया वस्तूनामादानग्रहणेन जाताऽनाभोगिकी १९ इहलोकविरुद्धाचरणेनानवकांक्षप्रत्ययिकी २० अन्याऽपरा एकविंशतितमा प्रयोगेण मन–वचन–काययोगेन दुःप्रणिधानरूपेण जाता प्रायोगिकी २१ अष्टानां कर्मणां समुदायेन जाता सा सामुदायिकी,

मार्यमाणचौरं वा पश्यतां च भवतीति वृद्धाः २२ प्रेमेण मायालोभरूपेण जाता प्रेमिकी २३ क्रोधमानरूपेण जाता द्वेषिकी २४ केवलिनां केवलकाययोगेन जातैर्यापथिकी २५ ।

पूर्वोक्तसप्तदशभेदानां पञ्चविंशतिक्रियाणां च मीलने जाता आश्रवतत्वस्य द्विचत्वारिंशद्भेदाः ४२ । व्याख्यातं पञ्चममाश्रवतत्वम् ५ ॥२४॥

अथ संवरतत्त्वं षष्ठं तस्य सप्तपञ्चाशद्‌भेदास्तानाह–

समिइगुत्तिपरीसह जइधम्मो भावणा चरित्ताणि ।
पण ति दुवीस दस बार पंच भेएहिं सगवन्ना ॥ २५ ॥

प्रथमपदद्वयस्य तृतीयचतुर्थपदाभ्यां सह योजना कार्या सा चैवं समितयः पञ्च, गुप्तयस्तिस्रः, परीषहाः द्वाविंशतिः, यतिधर्मो दशविधः, भावना द्वादश, चारित्राणि पञ्चैतैर्भेदैः कृत्वा सप्तपञ्चाशद्‌भेदाः संवरतत्वस्य भवन्ति ।

पञ्चसमितिनामानि यथा–ईर्यासमितिः १ भाषासमितिः २ एषणासमितिः ३ आदानभांडनिक्षेपणासमितिः ४ पारिष्ठापनिकासमितिः। अथैतेषां स्वरूपमाह–सं– सम्यक् जिनप्रवचनानुसारेण इतिः–गमनचेष्टा समितिः, ईर्याया गमनस्य समितिरीर्यासमितिः, मार्गे गच्छन् साधुर्युगप्रमाणभूमौ दत्तदृष्टिः समस्तजीवानां रक्षां कुर्वन् यद्‌याति सेर्यासमितिः कथ्यते १ । भाषाया निरवद्यवचनस्य समितिर्भाषासमितिः २ । एषणा–भिक्षादोषविलोकनं तस्या एषणायाः समितिरेषणासमितिः, यतः साधुभिर्द्विचत्वारिंशद्‌दोषरहित आहारो गृह्यते सैषणासमितिः ३ । आदानं–वस्तूनां ग्रहणं निक्षेपो–वस्तूनां स्थापनं मुञ्चनं तयोरादाननिक्षेपयोः समितिः यद्वस्तूनां ग्रहणं मोचनं च प्रथमं वीक्ष्य रजोहरणादिना प्रमार्ज्य विधीयते साऽऽदाननिक्षेपणासमितिः ४ । परिष्ठाप्यते सा पारिष्ठापनिका तस्याः समितिः पारिष्ठापनिकासमितिः ५ ।

गुप्तित्रयस्वरूपमिदं-१-मनोगुप्तिस्त्रेधा-आर्तरौद्रध्यानात् वधबन्धकल्पनाजालपरिहारः, २–धर्मध्यानानुबन्धिनी माध्यस्था परिणतिः ३–केवलज्ञानिनां योगनिरोधावस्थायां सकलमनोवृत्तिनिरोधश्च ६ वचनगुप्तिर्द्वेधा –१–भ्रूसंज्ञादिपरिहारेण मौनाऽभिग्रहः २–वाचनापृच्छनादिषु मुखवस्त्रिकाच्छादितमुखस्य भाषमाणस्यापि वाग्नियन्त्रणं च ।

ननु वचनगुप्ति–भाषासमित्योः परस्परं को भेदः ?

उच्यते–वचनगुप्तिः सर्वथा वचननिरोधरूपा, निरवद्य-सम्यक्वचन-भाषणरूपा च द्वेधा। भाषासमितिः पुनः सम्यग्वचनप्रवृत्तिरूपैकभेदैव ७। कायगुप्तिर्द्वेधा–१ उपसर्गादिसद्भावे कायोत्सर्गादचलनं, २-केवलिनां योगनिरोधावस्थायां सर्वथा शरीरचेष्टापरिहारश्च ८ इति गुप्तित्रयम् ॥ २५ ॥

अथ द्वाविंशतिपरीषहानाह--

खुहापिवासासिउण्हं दंसाचेलारइत्थिओ।
चरिआ निसिहिया सिज्जा अक्कोस वह जायणा ॥२६॥
अलाभरोगतणफासा मलसक्कारपरीसहा।
पन्ना अन्नाण सम्मत्तं इअ बावीस परीसहा ॥२७॥

क्षुधापरीषहः–निरवद्याहारालाभे क्षुधा सहनीया न पुनः सावद्याहारग्रहणं कार्यमित्येवंरूपः १। पिपासापरीषहः–तृषा सहनीया न पुनस्तृषापीडितेनापि सचित्तं जलं पेयं २। शीतपरीषहः–कायोत्सर्गविहारादि कुर्वतां साधूनां शीतं लगति तत्सहनीयं न पुनरग्नेः सेवनं चिन्तनं वा कार्यं ३। उष्णपरीषहः–आतापनादिकष्टं सहनीयं न पुनः ग्रीष्मे तापाक्रान्तैरपि स्नानवायुव्यजनवातायनाश्रयणं कार्यं ४। कायोत्सर्गादिषु दंशमशकादिकृता पीडा सहनीया इति दंशपरीषहः ५। मानप्रमाणोपेतैर्वस्त्रैर्मलिनजीर्णैरपि मनसि खेदो न कार्य इत्यचेलपरीषहः ६। अमनोज्ञेषूपाश्रयेष्वाहारादिषु चारतिर्न कार्येत्यरतिपरीषहः ७। स्त्रीणां मनोहररूपविभूषाविलासवचनचातुरीहावभावादिकं दृष्ट्वा चित्तक्षोभो न कार्य इति स्त्रीपरीषहः ८। वायुवदप्रतिबद्धतया विहारः कार्य

न पुनरेकत्र वासे स्थेयमिति चर्यापरीषहः ९। श्मशानशून्यागारसर्पबिलसिंहगुहादिषु कायोत्सर्गकरणेनोपसर्गाः सहनीया न पुनरयोग्या चेष्टा कार्येति नैषेधिकीपरीषहः १० उच्चावचशय्यासु शीतोष्णकालादौ मनस्युद्वेगो न कार्य इति शय्यापरीषहः ११। अज्ञानिलोकानां दुर्वचनश्रवणे कोपो न कार्यो दृढप्रहारिवदित्याक्रोशपरीषहः १२। कोऽपि दुरात्मा साधूनां वधं करोति तथापि साधुभिस्तस्योपरि कोपो न कार्यः स्कन्धकसूरि४९९शिष्यवदिति वधपरीषहः १३। भिक्षाकाले परगृहेषु भ्रमणे याचने दुःखं न कार्यमिति याचनापरीषहः १४॥ २६॥

अन्तरायकर्मोदये निर्दोषभिक्षालाभस्याभावेऽपि चित्ते उद्वेगो न कार्यो ढंढणकुमारवत् १५। उग्ररोगसंभवेऽप्यार्तध्यानं न कार्यं सम्यक् सह्यं सनत्कुमारराजर्षिवत् १६। संस्तारकादौ दर्भादितृणव्यापारे देहपीडायामपि दुःखं न चिन्त्यमिति तृणस्पर्शपरीषहः १७। मलस्वेदादिकं शरीरान्न स्फेटनीयं किन्तु यावज्जीवं सम्यक् सहनीयं १८॥ बहुलोकैः क्रियमाणेषु स्तुतिवन्दनादिषु चित्तोत्साहो न कार्य इति सत्कारपरीषहः १९। बहुज्ञानसम्भवेप्यात्मीये चित्ते गर्वो न कार्य इति प्रज्ञापरीषहः २०। ज्ञानावरणीयकर्मोदयात्पठतामपि पाठो नागच्छति तथाऽपि दुःखं मनसि नानेयं किन्तु कर्मविपाक एव चिन्त्य इत्यज्ञानपरिषहः २१। जिनशासन विषये मुक्तिदेवगुरुधर्मविषये च संदेहो न कार्य इति सम्यक्त्वपरीषहः २२ इति द्वाविंशतिपरीषहाः ३०॥ २७॥

अथ यतिधर्मस्य दशभेदानाह--

खंतिमद्दवअज्जव मुत्ती तव संजमे अ बोधव्वे।
सच्चं सोअं आकिंचणं च बंभं च जइधम्मो॥ २८॥

क्षमा–उपशमेन क्रोधजयः १ मार्दवं मृदोर्भावो मार्दवं मानजयः २

आर्जवं–ऋजोर्भाव आर्जवं मायाजयः ३ मुक्तिः–निर्ममत्वं लोभजयः ४ तपो बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्वादशधा ५ संयमः प्राणातिपातादिविरमण-रूपः ६ सद्भ्यो जीवेभ्यो हितं पथ्यं सत्यं सर्वजीवेषु सुखकारिवचनं ७ शौचं–अदत्तादानपरिहारः ८ न विद्यते किञ्चनस्य भाव आकिञ्चन्यं सर्व-परिग्रहत्यागः ९ औदारिकवैक्रियसम्बन्धिमैथुनपरित्यागो ब्रह्मचर्यं १० इति क्षान्त्यादिको दशप्रकारो यतिधर्मः ४० ॥ २८ ॥

अथ भावनाया द्वादशभेदानाह—

पढममणिच्चमसरणं संसारो एगया य अन्नत्तं ।
असुइत्तं आसव संवरो य तह निज्जरा नवमी ॥ २९ ॥
लोगसहावो बोहीदुल्लहा धम्मस्स साहगा अरिहा ।
एआओ भावणाओ भावेयव्वा पयत्तेणं ॥ ३० ॥

नामानि यथा–अनित्यभावना १ अशरणभावना २ संसारभावना ३ अनित्यभावना ४ एकत्वभावना ५ अशौचभावना ६ आश्रवभावना ७ संवरभावना ८ निर्जराभावना ९ लोकस्वभावभावना १० बोधिभावना ११ धर्मसाधकभावना १२ अथैतासां भावनानां स्वरूपं कथ्यते–सर्वेऽपि पदार्था अनित्या इति चिन्तनं प्रथमाऽनित्यभावना १ देहिनां मरणादि-समये संसारे शरणं किमपि नास्तीति चिन्तनमशरणभावना २ चतुरशी-तिलक्षयोनिजीवाः कर्मणा सर्वत्र भ्रमन्तीति चिन्तनं संसारभावना ३ एकाक्येव जीव आगच्छत्येकाक्येव च याति परभवमेकाक्येव कर्माणि शुभान्यशुभानि चोपार्जयति भुङ्क्ते चेति चिन्तनमेकत्वभावना ४ जीवानां देहोऽपि पृथग्भूतो वर्तते ततः पुत्रकलत्रधनादि पदार्था विशेषतः पृथ-ग्भूतास्ततः परमार्थवृत्त्या नान्यः कोऽपि कस्यापि सम्बन्धी वर्तते इति चिन्तनमन्यत्वभावना ५ देहस्य सप्तधातुमयस्य नवश्रोतांसि नारीजना-

पेक्षया स्तनद्वयसद्भावेनैकादश श्रोतांसि निरन्तरं वहन्ति मलमूत्रश्लेष्मादीनि महाबीभत्सानि सहचारीणि सन्ति अशुचित्वं न किमपि शुचित्वमिति चिंतनमशौचभावना ६ मनोवाक्काययोगैः शुभाशुभकर्मार्जनमाश्रवः७ मिथ्यात्वादीनां बन्धहेतुभूतानां संवरणस्योपायाः सम्यक्त्वादयो वर्तन्ते इति चिन्तनं संवरभावना ८ निर्जरा–कर्मनिर्जरणं सा द्वेधा–सकामनिर्जरा १ अकाम निर्जरा २ च सकाम निर्जरा साधूनामकामाऽज्ञानिजीवानां तत्र सकामा द्वादशप्रकारतपोभिः कर्मक्षयरूपा, अकामा पुनः तिर्यगादिजीवानां तृषा–बुभुक्षा–छेदन–भेदन–ताडन–तर्जन–भारोद्वहनादिना कष्टसहनेन यः कर्मक्षयस्तद्रूपा इति चिन्तनं निर्जराभावना ९ ॥२९॥

चतुर्दशरज्ज्वात्मको लोकः कटिसंस्थापितकरेण तिर्यक्प्रसारितपादेन पुरुषाकारेण सदृशो वर्तते पुनर्धर्माधर्मास्तिकायाकाशास्तिकायकालपुद्गलजीवरूपैः षड्भिर्द्रव्यैः परिपूर्णो वर्तत इति चिन्तनं लोकस्वभावभावना १० अनंतानंतकालेन दुर्लभा मनुष्यभवादिसामग्री, तस्याः प्राप्तावपि दुर्लभा बोधिर्जिनधर्मप्राप्तिरितिचिन्तनं बोधिभावना ११ संसारसमुद्रतारणे प्रवहणसमस्य जिनधर्मस्य साधका एवार्हो योग्या नान्ये इति चिन्तनं धर्मभावना १२ । एताश्च द्वादशभावना धर्ममनुष्येण प्रयत्नेन भावयितव्या इति द्वादशभावनाः पूर्णा ५२ ॥ ३० ॥

अथ चारित्रस्य पञ्च भेदानाह—

सामाइअत्थ पढमं छेओवट्ठावणं भवे बीअं ।
परिहारविसुद्धिअं सुहुमं तह संपरायं च ॥३१॥

तत्तो अहक्खायं खायं सव्वम्मि जीवलोगम्मि ।
जं चरिऊण सुविहिया वच्चंति अयरामरं ठाणं ॥३२॥

सामायिकं १ छेदोपस्थापनीयं २ परिहारविशुद्धिकं ३ सूक्ष्मसंपरायं ४ यथाख्यातं ५ च, तेषां स्वरूपं चेदं—सर्वसावद्यव्यापारपरित्यागरूपं निरवद्यव्यापारासेवनरूपं च सामायिकं १ प्राणातिपातविरमणादिपञ्चमहाव्रतरूपं छेदोपस्थापनीयं २ नव साधवो गच्छाद् बहिर्निर्गत्याष्टादशमासान् यावत् सिद्धान्तोक्तरीत्या तपः कुर्वन्ति तत्परिहारविशुद्धिकं ३ सूक्ष्मसंपरायनाम्नि दशमे गुणस्थानके वर्तमानानां साधूनां यच्चारित्रं भवति तत्सूक्ष्मसंपरायं ४ ॥३१॥

सर्वेषु कषायेषु क्षयं प्राप्तेषु साधूनां यच्चारित्रं तत्, यच्चारित्रं चरित्वाऽऽसेव्य सुविहिताः साधवो बहुविधा अजरामरं मोक्षं प्राप्ताः ५–५७ इति पञ्च समितयः तिस्रो गुप्तयो द्वाविंशतिः परीषहा दशविधो यतिधर्मः द्वादश भावनाः पञ्च चारित्राणि सर्वमीलने सप्तपञ्चाशद्भेदाः संवरतत्वस्य जाता इति संवरतत्वं षष्ठम् ६ ॥ ३२ ॥

अथ निर्जरातत्वं सप्तमं व्याख्यानयति—

बारसविहं तवो निज्जराय बंधो चउविगप्पो अ ।
पयइठिइअणुभागो पएसभेएहिं नायव्वो ॥ ३३ ॥

द्वादशविधतपो निर्जरातत्वमुच्यते ॥ ३३ ॥

[बन्धतत्वटीका निर्जरातत्वटीकानन्तरं लिखिता]

तस्य तपसो द्वादश भेदानाह—

अणसणमूणोदरिया वित्तिसंखेवणं रसच्चाओ ।
कायकिलेसो संलीणया य बज्झो तवो होइ ॥३४॥
पायच्छित्तं विणओ वेयावच्चं तहेव सज्झाओ ।
झाणं उस्सग्गो वि य अब्भिंतरओ तवो होइ ॥३५॥

इदं बाह्यं तपो भवति, तस्य षड्भेदास्तथाहि— अनशनं १ ऊनोदरता २ वृत्तिसंक्षेपः ३ रसत्यागः ४ कायक्लेशः ५ संलीनता च ६ तेषामर्थो यथा—अनशनमाहारत्यागरूपं तच्च द्वेधा—इत्वरं १ यावत्कथिकं च २ तत्रेत्वरं—चतुर्थषष्ठाष्टमादि, यावत्कथिकं च प्रान्तावस्थायामनशनग्रहणरूपं १। *ऊनोदरता—एकद्वित्रिचतुरादिकवलादिहान्या ज्ञेया २। वृत्तिसंक्षेपः*—द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावविषयाभिग्रहेणानेकधारूपो यथा—श्रीमहावीरस्य चतुर्विधाभिग्रहश्चंदनबालया पूरितः ३। रसत्यागो—विकृतित्यागरूपः ४। कायक्लेशो—लोचयोगासनादिकष्टसहनं ५। संलीनता—चतुर्विधा—इन्द्रिय १ कषाय २ योग ३ निवारणेन स्त्र्यादिवर्जितस्योपाश्रयस्य निवसनेन ४ च ६। एवं बाह्यं तपः लोकप्रसिद्धं षड्विधं ज्ञेयं ॥३४॥

अथाभ्यन्तरतपसः षड्भेदानाह—प्रायश्चित्तं १ विनयः २ वैयावृत्त्यं ३ स्वाध्यायः ४ ध्यानं ५ उत्सर्गनामकं ६ च। तेषामर्थो यथा—तत्र प्रायश्चित्तं तद्यत् यथा स्वकीयानि पातकानि लग्नानि भवन्ति तथैव गुरूणामग्रे मनःशुद्ध्याऽऽलोच्यते गुरुदत्तं तपश्च समाचर्यते १। विनयः सप्तधा—ज्ञान १ दर्शन २ चारित्र ३ मनो ४ वचन ५ काय ६ लोकोपचार ७ भेदैर्ज्ञेयः २। वैयावृत्त्यं—आचार्योपाध्यायतपस्विशिष्यग्लानादीनामन्नपानादिसंपादनविश्रामणरूपं ज्ञेयं ३। स्वाध्यायो—वाचना १ पृच्छना २ परावर्तना ३ अनुप्रेक्षा ४ धर्मकथारूपः ५ पञ्चभेदो ज्ञेयः ४। ध्यानं—आर्तध्यानरौद्रध्यानधर्मध्यानशुक्लध्यानरूपं तत्राऽऽर्तध्यान-रौद्रध्यानयोः परिहारो धर्मध्यान-शुक्लध्यानयोश्च स्वीकारः ५। उत्सर्गो द्रव्य-भावभेदेन द्विधा—द्रव्योत्सर्गो गण-देहोपधि-भक्तत्यागेन चतुर्धा, भावोत्सर्गः पुनः क्रोधादिपरित्यागेन ज्ञातव्यः ६। एवं षट्प्रकारमाभ्यन्तरं तपः १२।

नन्वाभ्यन्तरं कथमधिकम् ?

उच्यते—मोक्षप्राप्ताविदमतरंगकारणं ततोऽधिकमिति निर्जरातत्वं सप्तमं ७ ॥ ३५ ॥

अथाष्टमं बन्धतत्वं—बन्धः—कर्मभिः सह जीवानां संश्लेषो, यथा—क्षीरनीरयोरग्न्ययःपिण्डयोर्वा, स बन्धश्चतुर्विकल्पः—प्रकृति १ स्थिति २ अनुभाग ३ प्रदेश ४ भेदैर्ज्ञातव्यः ।

अथैतानेव चतुरो भेदान् प्रक्षेपगाथयाऽऽह—

पयइ सहावो वुत्तो ठिई कालावहारणं ।
अणुभागो रसो णेओ पएसो दलसंचओ ॥३६॥

प्रकृतिः—स्वभावः परिणामः १ स्थितिबन्धः—कालपरिमाणं २ अनुभागोरसः ३ प्रदेशबन्धः—पुद्गलदलसञ्चयः ४ ते चत्वारोऽपि बन्धभेदा मोदकदृष्टान्तेन ज्ञेयाः ।

यथा-कश्चिन्मोदको बहुविधद्रव्यसंयोगनिष्पन्नो वातं पित्तं श्लेष्माणं च येन स्वरूपेण हन्ति स स्वभावः कथ्यते १ । तथा स एव मोदकः पक्षं मासं द्विमासं त्रिमासं चतुर्मासादि यावत्तेनैव रूपेण तिष्ठति सा स्थितिः कथ्यते २ । यथा पुनः स एव मोदकः कश्चित्कटुर्भवति कश्चित्तीव्रो भवति स रसो ज्ञेयः ३ । यथा पुनः स एव मोदकः कश्चिद्ल्पपरिमाणनिष्पन्नः कश्चित् पुनर्बहुदलनिष्पन्नः कश्चिद्बहुतरदलनिष्पन्नः एवं मोदकेषु यद्दलपरिमाणं स्यात् स प्रदेशबन्धः ४ ।

एवं कर्मणां बन्धोऽपि चतुष्प्रकारो ज्ञेयस्तथाहि—कानिचित् ज्ञानावरणीयादीनि कर्माणि ज्ञानं दर्शनं चारित्रं वा घ्नन्ति येन स्वभावेन स प्रकृतिबन्ध उच्यते १ । तान्येव कर्माणि कानिचिज्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तस्थितिकानि भवन्ति कानिचित्पुनः सप्ततिकोटीकोटीसागरोपमस्थितिकानि भवन्त्येव यावन्तं कालं बद्धानि कर्माणि तिष्ठन्ति स स्थितिबन्धः कथ्यते

२ । एषामेव कर्मणां केषांचिन्मधुररसः केषांचित् कटुरसः केषांचित्तीव्ररसः स्यात् स रसबन्धः ३ । तेषामेव कर्मणां यत् पुद्गलपरिमाणं भवति स प्रदेशबन्धः ४ । एवं बन्धतत्त्वस्य चत्वारो भेदाः ॥ ३६ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रक्षेपगाथया कर्मणां स्वभावमाह—

पडपडिहारसिमज्जा हडिचित्तकुलालभंडगारिणं ।
जह एएसि भव्वा कम्माण वि जाण तह भावा ॥३७॥

रे भव्यजीव ! त्वमेवं जानीहि यथा—पटादीनामष्टानां पदार्थानां भावा स्वभावास्तथा ज्ञानावरणीयादीनामष्टानां कर्मणां भावः । कथमित्याह—यथा—पटो लोचनमावृणोत्येवं ज्ञानावरणीयं ज्ञानमावृणोति १ । प्रतिहारो राजादर्शनार्थमागच्छन्तं नरं रुणद्धि एवं दर्शनावरणीयं दर्शनं रुणद्धि २ । असिः—खड्गो यथा देहादि छिनत्त्येवं वेदनीयकर्माऽपि ३ । तथा मद्यं मदिरा मनुष्यं प्रतिमोहयति विकलं विह्वलं च करोत्येवं मोहनीयं कर्म ४ । हडिः खोड्डकस्तत्र पतितो मनुष्यो यथा न निस्सरितुं शक्नोत्येवमायुर्बन्धवद्धोऽपि जीवः ५ । तथा चित्रकरचित्राणि यथा नानाप्रकाराणि तथा नामकर्मापि ६ । कुलालः कुम्भकारः यथा नानाप्रकाराणि प्रशस्तान्यप्रशस्तानि भाण्डवस्तूनि निष्पादयत्येवं गोत्रकर्माऽप्युच्चैर्नीचैर्गोत्राणि ७ । तथा भाण्डाधिकारी राज्ञा न ददात्येवमन्तरायकर्माऽपि ८ इत्यष्टमं बन्धतत्वम् ८ ॥ ३८ ॥

अथ नवमं मोक्षतत्वं तस्य नव भेदास्तानाह—

संतपयपरुवणया दव्वपमाणं च खित्तफुसणा य ।
कालो य अंतरं भाग भावे अप्पाबहुं चेव ॥ ३९ ॥

सत्पदप्ररूपणा १ द्रव्यप्रमाणं २ क्षेत्रप्रमाणं ३ स्पर्शना ४ कालः ५ अन्तरं ६ भागः ७ भाव ८ अल्पबहुत्वं च ॥ ३९ ॥

अथ प्रथमभेदस्य सत्पदप्ररूपणारूपस्य स्वरूपं प्ररूपयति–

संतं सुद्धपयत्ता विज्जंतं खकुसुमव्व न असंतं ।
मुक्खत्ति पयं तस उ परूवणा मग्गणाईहिं ॥ ४० ॥

मोक्ष इति पदं सत् विद्यमानं कस्मात् शुद्धपदत्वादसंयुक्तपदत्वादेकपदत्वादित्यर्थः, आकाशकुसुमवत् असंत–अविद्यमानं न । अयम्भावः– समस्तलोके यस्य यस्य पदार्थस्यैकपदं नाम भवति स पदार्थोऽस्त्येव यथा घटपटलकुटादिरेवं मोक्षस्यापि मोक्ष इत्येकपदं नामातः कारणात् मोक्षोऽस्त्येव न पुनराकाशकुसुमवन्नास्ति यत आकाशकुसुमस्यैकपदनाम नास्ति किन्तु द्विपदं नामाऽस्ति । यद्यद् वस्तु द्विपदनामवाच्यं भवति तत्तदेकान्तेन विद्यमानं न भवति किन्तु किञ्चिद् गोश्रृंगमहिषश्रृंगादिवत् विद्यमानमस्ति किंचित् पुनः खरश्रृंगतुरंगमश्रृंगाकाशकुसुमादिवदविद्यमानं ततो मोक्ष इति पदमेकपदत्वादस्त्येवेत्यनुमानप्रमाणेन मोक्षसत्ता स्थापिता ॥३९॥

अथ तस्य मोक्षस्य सत्पदरूपस्य गत्यादिमार्गणाद्वारेण प्ररूपणा क्रियते, तथाहि–

नरगइपणिंदितसभव सन्नि अहक्खाय खइअ सम्मत्ते ।
मुक्खोऽणाहारकेवल दंसणनाणे न सेसेसु ॥ ४० ॥

गतिश्चतुर्धा–मनुष्यगतिः १ तिर्यग्गतिः २ देवगतिः ३ नरकगतिश्च ४ तत्र मनुष्यगतावेव जीवानां मोक्षो भवति न शेषगतित्रये १ । इन्द्रियमार्गणायां जीवाः पञ्चधा सन्ति–एकेन्द्रियाः १ द्वीन्द्रियाः २

त्रीन्द्रियाः ३ चतुरिन्द्रियाः ४ पञ्चेन्द्रियाश्च ५ तत्र पञ्चेन्द्रिया एव मोक्षं यान्ति न पुनरेकेन्द्रियादिकाश्चत्वारः २ ।

कायमार्गणायां कायाः षट्-पृथिवीकायः १ अप्कायः २ तेजस्कायः ३ वायुकायः ४ वनस्पतिकायः ५ त्रसकायश्च ६ तत्र त्रसकाये स्थिता जीवा मोक्षं यान्ति न पुनः स्थावरकाये पृथिव्यादिपञ्चके ३ ।

भवसिद्धिमार्गणायां जीवा द्वेधा-भव्या अभव्याश्च, तत्र भवे सिद्धिर्येषां ते भव्यास्तेभ्यो विपरीता अभव्यास्तत्र भव्या एव मोक्षं यान्ति नाभव्याः ४ ।

संज्ञिमार्गणायां जीवा द्वेधा-संज्ञिनो येषां मनः संज्ञा विद्यतेऽसंज्ञिनो मनोरहिताः, तत्र संज्ञिन एव मोक्षं यान्ति नाऽसंज्ञिनः ५ ।

चारित्रमार्गणायां चारित्राणि पञ्च, तत्र यथाख्यातचारित्रे पञ्चमभेदे वर्तमानानां जीवानां मोक्षो भवति न सामायिकादिशेषचारित्रचतुष्के ६ ।

सम्यक्त्वं पञ्चधा वर्तते, तथाहि- औपशमिकं १ सास्वादनं २ क्षायोपशमिकं ३ वेदकं ४ क्षायिकं च तेषां प्राप्तिश्चैवं-तत्रौपशमिकसम्यक्त्वस्य प्राप्तिरेवं-ज्ञानावरणीय-दर्शनावरणीय-वेदनीयान्तरायकर्मणां चतुर्णा त्रिंशत्कोटीकोटीसागरोपमस्थितिप्रमाणानामेकोनत्रिंशत्कोटीकोटीसागरोपमस्थितिक्षये, मोहनीयकर्मणश्च सप्ततिकोटीकोटीसागरोपमस्थितिप्रमाणस्यैकोनसप्ततिकोटीकोटीसागरोपमस्थितिक्षये नामगोत्रकर्मणोर्विंशतिकोटीकोटीसागरोपमस्थितिप्रमाणयोरेकोनविंशतिकोटीकोटीसागरोपमस्थितिक्षये सत्येवं सप्तानामपि कर्मणामेकैककोटीकोटीसागरोपमस्थितिमध्ये स्थितानां यथाप्रवृत्तिकरणेनाऽध्यवसायरूपेण जीवो निबिडरागद्वेषपरिमाणरूपां सुदुर्भेदां कर्मग्रन्थिं प्राप्नोति, ततोऽपूर्वकरणेनाऽध्यवसायरूपेण कर्मग्रन्थिं भित्त्वा प्रतिसमयं प्रतिसमयमनन्तविशुद्ध्या विशुद्ध्यमानो जीवस्तत्रान्तरकरणेन मिथ्यात्वस्यैककोटीकोटी-

सागरोपमस्थितिप्रमाणस्य स्थितिद्वयं करोति तत्र प्रथमा स्थितिरान्तर्मुहूर्तिकी द्वितीया शेषास्थितिस्तदूना, प्रथमस्थितौ प्रतिसमयं मिथ्यात्वपुद्गलाननुभवन् क्षीणायां सत्यामन्तरकरणस्याद्यसमयेनैवौपशमिकं सम्यक्त्वं लभते तत्सम्यक्त्वमपौद्गलिकमन्तर्मुहूर्तकालं यावद्भवति १।

तथा या द्वितीया कर्मस्थितिर्मिथ्यात्वस्य वर्तते तस्याः पुञ्जत्रयं करोति जीवः शुद्धं १ अर्धविशुद्धं २ अशुद्धं ३ च, यथा कोद्रवाणां गोमयपानीयादिभिरुत्तारितमदनानां शुद्धः पुञ्जः १ अर्धोत्तारितानामर्धशुद्धः पुञ्जः २ अनुत्तारितमदनानामशुद्धः पुंजः ३ मिथ्यात्वदलिकस्यापि क्षपितमिथ्यात्वानुभावस्य यः पुञ्जः स शुद्धः क्षायोपशमिकरूपः कथ्यते, योऽर्धशुद्धः पुञ्जः स मिश्रः कथ्यते, योऽशुद्धपुञ्जस्तन्मिथ्यात्वं कथ्यते, तत्रौपशमिकसम्यक्त्वकालस्य जघन्यत एकसमये शेषे उत्कृष्टतः षडावलिकाशेषेऽनन्तानुबन्ध्युदयो भवति येन कृत्वोपशमसम्यक्त्वं कलुषीभवति तदा सम्यक्त्ववमनकाले सास्वादनं भवति २।

पूर्वोक्तपुञ्जत्रयमध्ये यदा शुद्धः पुञ्जोदयस्तदा क्षायोपशमिकसम्यक्त्वं भवति ३।

पुञ्जत्रयक्षपणकाले-क्षपणसमये वेदकसम्यक्त्वं भवति शुद्धसम्यक्त्वाणुवेदनाच्चरमसमये ४।

क्रोध-मान-माया-लोभानामनन्तानुबन्धिनां चतुर्णां क्षये मिथ्यात्वमिश्रपौद्गलिकसम्यक्त्वानां क्षये क्षायिकं भवति तदप्यपौद्गलिकं ५। तत्र सम्यक्त्वानां पञ्चानां मध्ये क्षायिकसम्यक्त्वे सति मोक्षो भवति न शेषसम्यक्त्वचतुष्टये ७।

अनाहारकमार्गणायां-तत्रानाहारकस्य जीवस्य मोक्षो भवतिनाऽऽहारकस्य ८।

ज्ञानमार्गणायां–केवलज्ञाने सति मोक्षो भवति न शेषे मतिज्ञान–श्रुतज्ञानाऽवधिज्ञान-मनःपर्यायज्ञानचतुष्टये ९ ।

दर्शनमार्गणायां–तत्र केवलदर्शने मोक्षो भवति न चक्षुर्दर्शन–अचक्षुर्दर्शन–अवधिदर्शनत्रये सति १० । इति मोक्षतत्वस्य नवभेदा वर्तन्ते तेषां मध्ये प्रथमः सत्पदप्ररूपणारूपो भेदो व्याख्यातः १ ॥४०॥

अथ द्रव्यप्रमाण–क्षेत्रद्वारद्वयं गाथयाऽऽह––

दव्वपमाणे सिद्धाणं जीवदव्वाणि हुंति णंताणि ।
लोगस्स असंखिज्जे भागे इक्कोय सव्वेवि ॥४१॥

द्रव्यप्रमाणद्वारे चिन्त्यमाने सिद्धानां जीवद्रव्याण्यनन्तानि सन्तीति द्रव्यद्वारं समाप्तं २ ।

क्षेत्रद्वारे चिन्त्यमाने लोकाकाशस्याऽसंख्येयतमे भागे एकः सिद्धो वर्तते सर्वे वा सिद्धा लोकाकाशस्यासंख्येयतमे भागे वर्तन्ते परमेकसिद्धव्याप्तक्षेत्रापेक्षया सर्वसिद्धव्याप्तक्षेत्रमधिकप्रमाणं ज्ञेयं, क्षेत्रद्वारं समाप्तं ३ ॥ ४१ ॥

अथ स्पर्शना–काल–अन्तररूपं भेदत्रयं गाथयाऽऽह––

फुसणा अहिआ कालो इगसिद्ध पडुच्च साइओणंतो ।
पडिवायाभावाओ सिद्धाणं अंतरं नत्थि ॥ ४२ ॥

सिद्धानां स्पर्शना क्षेत्रादधिका भवति यथैकस्मिन्नाकाशप्रदेशे स्थितस्य परमाणोः सप्ताकाशप्रदेशस्पर्शना भवत्येवं सिद्धानामपि स्पर्शनाऽधिका भवतीति स्पर्शनाद्वारं ४ ।

कालद्वारमाह–एकं सिद्धं नामग्राहं प्रतीत्य कालः सादि–सहितः,

अनन्तः—अन्तररहितः सर्वसिद्धानामाश्रित्यानादिरनन्तश्चेति कालद्वारं पञ्चमं ५ ।

अथ षष्ठमन्तरद्वारमाह—प्रतिपातस्याभावात् सिद्धानामन्तरं नास्ति, यतोऽन्तरं तदुच्यते यत् तं भावं प्राप्य पुनरन्यत्र गत्वाऽऽगत्य तमेव भावं प्राप्नोत्येवंविधं सिद्धानामन्तरं नास्तीति षष्ठमन्तरद्वारम् ॥४२॥

अथ भागद्वारं-भावद्वारं च गाथयाऽऽह—

सव्वजियाणमणंते भागे ते तेसु दंसणनाणं ।
खइए भावे परिणामिए अ पुण होइ जीवत्तं ॥४३॥

तत्र भागद्वारमाह—सर्वजीवानामनन्ततमे भागे सर्वेऽपि सिद्धा वर्तन्ते, भागद्वारं सप्तमं ७ ।

अथ भावद्वारमाह—तेषां सिद्धानां तेषु सिद्धेषु वा केवलज्ञानं केवल-दर्शनं च क्षायिके भावे वर्तते, पुनः क्षयाभावेन शाश्वतत्वात् च पुनः तेषां सिद्धानां जीवत्वं पारिणामिके भावे वर्तते इति भावद्वारं ८ ॥४३॥

अथाल्पबहुत्वद्वारं गाथयाऽऽह—

थोवा नपुंससिद्धा थीनरसिद्धा कमेण संखगुणा ।
इय मुक्खतत्तमेअं नवतत्ता लेसओ भणिया ॥४४॥

मोक्षगमनभवे ये नपुंसकत्वमनुभूय सिद्धास्ते स्तोकाः ।

ननु जन्मनपुंसकानां चारित्रमपि न भवति कुतो मोक्षगमनं ?

उच्यते—एते जन्मनपुंसका न किन्तु ये पश्चाद्वर्द्धितादिकरणेन कृतास्ते ज्ञेयाः १ तेभ्यो नपुंसकेभ्यो ये स्त्रीवेदमनुभूय सिद्धास्ते संख्यातगुणा ज्ञेयाः २ तेभ्यः स्त्रीवेदसिद्धेभ्यो ये पुरुषवेदमनुभूय

सिद्धास्ते संख्यातगुणा ज्ञेयाः ३ । इत्यल्पबहुत्वद्वारं समाप्तं नवमं ९ । इत्यनेन ग्रन्थेन नत्रापि मोक्षतत्वस्य भेदा व्याख्याता इति मोक्षतत्वं ज्ञेयं ९ । मोक्षतत्वभणनेन च नवतत्वानि लेशतो भणितानि ।। ४४ ।।

अथ नवतत्वानां परिज्ञाने फलमाह—

जीवाइनवपयत्थे जो जाणइ तस्स होइ सम्मत्तं !
भावेण सद्दहंतो अयाणमाणेवि सम्मत्तं ।। ४५ ।।

जीवादिनवपदार्थान् यो जानाति श्रद्धधाति च तस्य सम्यक्त्वं भवत्यथ च भावेन 'तमेव सच्चं नीसंकं जं जिणेहिं पवेईयं' इत्यादिरूपेण श्रद्दधानोऽपि कोऽर्थः १ श्रद्धानं कुर्वति जीवादि नवपदार्थान् अर्थादिकथनेनाजानन्नपिजीवादिनवपदार्थज्ञानरहितेऽपि जीवे सम्यक्त्वं भवति ।। ४५ ।।

अथ सम्यक्त्वस्य निश्चलतामाह—

सव्वाइं जिणेसरभासिआइं वयणाइं नन्नहा हुंति ।
इय बुद्धि जस्स मणे सम्मत्तं निच्चलं तस्स ।।४६।।

इति बुद्धिर्यस्य मनसि भवति तस्य सम्यक्त्वं निश्चलं ज्ञेयमिति किं ? सर्वाणि वचनानि जिनेश्वरभाषितानि तीर्थंकरदेवकथितानि नान्यथा भवन्ति किन्तु सत्यान्येवेति ।। ४६ ।।

अथ सम्यक्त्वस्पर्शने लाभमाह—

अन्तोमुहुत्तमित्तं पि फासिअं हुज्ज जेहिं सम्मत्तं ।
तेसिं अवड्ढपुग्गलपरिअट्टो चेव संसारो ।। ४७ ।।

अन्तर्मुहूर्तमात्रमपि यैः सम्यक्त्वं स्पृष्टं भवति तेषां संसारोऽर्ध-पुद्गुलपरावर्तो जीवाभिगमादौ देशोनः कथितस्ततो देशोनो ज्ञातव्यः, सम्यक्त्वप्राप्तेरनन्ताशातनाबहुलानामपि महाक्रूरकर्मणामपि जीवानां नाधिकः संसारः स्यात् ॥ ४७ ॥

पुद्गलपरावर्तः कियत्कालेन भवतीत्याह--

उस्सप्पिणी अणंता पुग्गलपरिअट्टओ मुणेअव्वो ।
तेणंतातीअद्धा अणागयद्धा अणंतगुणा ॥ ४८ ॥

अनंता उत्सर्पिण्यः पुद्गलपरावर्तः ज्ञातव्यस्तेऽनंता अतीताद्धा-गतकालः, अनागतकालः—अनागताद्धा तु गतकालादनंतगुणः निरन्तरं गमनत्वेऽप्यक्षुण्णत्वात् ॥ ४८ ॥

अथ सिद्धानां पञ्चदशभेदान् प्रक्षेपगाथयाऽऽह--

जिणअजिणतित्थतित्थागिहिअन्नसलिंगथीनरनपुंसा ।
पत्तेयसयंबुद्धाबुद्धबोहियइक्कणिक्काय ॥ ४९ ॥

जिनाः तीर्थंकरपदवीं प्राप्य सिद्धा १ अजिना ये तां पदवीं विना सिद्धा २ ये तीर्थे प्रवर्तिते सिद्धास्ते तीर्थसिद्धाः ३ ये तीर्थेऽप्रवर्तिते सिद्धास्तेऽतीर्थसिद्धा मरुदेव्यादिवत् ४ ये गृहि-वेषेण सिद्धास्ते गृहिसिद्धा मरुदेव्यादिवत् ५ अन्यलिंगिनस्तापसादयः ६ ये स्वलिंगेन साधुवेषेण सिद्धाः ७ एवं स्त्रीवेद ८ पुरुषवेद ९ नपुं-सकवेदैः सिद्धाः १० प्रतीत्य किञ्चिद् वृषभादिकं सिद्धाः प्रत्येकसिद्धाः ११ स्वयंबुद्धास्तीर्थंकराः १२ बुद्धबोधिता गुरुप्रतिबोधिताः १३ एक-स्मिन् समये एकः सिद्धस्ते एकसिद्धाः १४ एकस्मिन् समये येऽनेकोऽ-ष्टोत्तरशतपर्यन्ताः सिद्धास्तेऽनेकसिद्धाः १५ ॥ ४९ ॥

[टीकाकृत्प्रशस्तिः]

संवत् वसुगजरसशशि (१६८८) समिते च दुर्भिक्षकार्तिकेमासे ।
अमदावादे नगरे पटेलहाजाभिधप्रोल्यां ॥ १ ॥

वृद्धोपाश्रयमध्ये चान्द्रकुले वृद्धे खरतरे गच्छे ।
श्रीजिनसागरसूरेर्विजयिनि राज्ये सुसाम्राज्ये ॥२॥

नवतत्त्वसूत्रवृत्तिर्विहिता श्रीसमयसुन्दरैः सुगमा ।
मुनिसहजविमलपंडितमेघविजयनामशिष्यकृते ॥३॥

वृत्तिं लिखित्वा मात्सर्यात् प्रशस्तिं न लिखिष्यति ।
जिनाज्ञालोपकृत् पापी नरके स पतिष्यति ॥ ४ ॥

इति श्रीसमयसुन्दरोपाध्यायकृतं
नवतत्त्वशब्दार्थव्याख्यानं
सम्पूर्णम् ॥

श्रीसमयसुन्दरगणिविरचितवृत्तिसहितं

श्रीगजसारमुनिविरचितं

दण्डकप्रकरणम्

शान्तिं शान्तिकरं नत्वा गणिः समयसुन्दरः ।
दण्डकस्तोत्रसूत्रस्य वृत्तिं वक्ति प्रयत्नतः ॥

नमिउं चउवीसजिणे तस्सुत्तवियारलेसदेसणओ ।
दंडगपएहिं तेच्चिय थोसामि सुणेह भो भव्वा ॥ १ ॥

भो भव्या ! यूयं श्रृणुत, अहमिति शेषः । तानेव जिनान् स्तोष्यामि, कैः कृत्वा ? दण्डकपदैः "नेरइआ असुराई" इत्यादिभिः श्रीभगवतीसूत्रोक्तैः जीवस्थानैः, कुतः—केन प्रकारेण स्तोष्यामीत्याह 'तस्सुत्तवियारलेसदेसणउ' अयमर्थः—तेषां तीर्थंकराणां सूत्रमागमः सिद्धान्तः इति यावत् तत्सूत्रं तस्य विचारस्तस्य लेशः एकदेशस्तस्य दर्शनं प्रकाशनं, तस्मात्; किं कृत्वा ? चतुर्विंशतिजिनान् नत्वा प्रणम्य इति गाथासंक्षेपार्थः ॥ १ ॥

अथ चतुर्विंशतिदण्डकान् नामग्राहमाह--

नेरइआ असुराई पुढवाई बेइंदियादओ चेव ।
गब्भयतिरिअमणुस्सा वंतरजोइसिअवेमाणी ॥ २ ॥

नेरइआ–नारकास्तेषां सप्तानामपि कथंचित् सूत्रे एक एव दण्डको गणितः १ । असुराई–असुरादयः दश दण्डकाः । असुरादयो दश ते चैते असुरकुमाराः १ नागकुमाराः २ सुवर्णकुमाराः ३ विद्युत्कुमाराः ४ अग्निकुमाराः ५ द्वीपकुमाराः ६ उदधिकुमाराः ७ दिक्कुमाराः ८ वायुकुमारा ९ स्तनितकुमाराः १० इति ११ । पुढवाई इति पृथिव्यादयः पञ्च ते चैते पृथिवी १ अप् २ तेजो ३ वायु ४ वनस्पतिरूपाः ५ । अत्र च सूक्ष्माश्चतुर्दशलोकव्यापिनः पृथिव्यादयः अपर्याप्ता न ग्राह्यास्तेषां पृथक् द्वाराभावात् जाताः षोडश १६ । पुनः बेइंदियादओ इति द्वीन्द्रियादयस्त्रयस्ते चैते द्वीन्द्रियाः १ त्रीन्द्रियाः २ चतुरिन्द्रियाः ३ जाता एकोनविंशतिः १९ । पुनः गर्भजतिर्यग्मनुष्याः अयमर्थः–गर्भजतिर्यंच १ गर्भजमनुष्याश्च २ ततो जाता एकविंशतिः पुनः वंतरजोइसिअवेमाणित्ति व्यन्तराः २२ ज्योतिषिका २३ वैमानिकाश्च २४ जाताः सर्वेऽपि चतुर्विंशतिः २४ ॥ २ ॥

अथ चतुर्विंशतिदण्डकेषु यानि चतुर्विंशतिवक्तव्यस्थानानि तानि नामत आह–

संखित्तयरी उ इमा सरीरमोगाहणा य संघयणा ।
सण्णा–संठाण–कसाय–लेस–इंदिय–दुसमुग्घाया ॥३॥
दिट्ठीदंसणनाणे जोगुवओगोववायचवणठिई ।
पज्जत्ति किमाहारे सन्निगइआगईवेए ॥ ४ ॥

[द्वारगाथा]

इमा तु एषा गाथा संक्षिप्ततरा वर्तते, यतो नाममात्रेण चतुर्विंशति-वक्तव्यानि सूचितानि न विस्तरतः। तत्र प्रथमं वक्तव्यं शरीरं, तत् शरीरं पञ्चधा वर्तते; तथाहि–औदारिकं १ वैक्रियं २ आहारकं ३ तैजसं ४ कार्मणं ५ च। अत्रायं भावार्थः–एतेषां पञ्चशरीराणां मध्ये कति शरीराणि कस्मिन् दण्डके लभ्यन्ते ? एवं सर्वत्र दण्डकेषु सर्वेषां वक्तव्यानां भावना कार्या १।

अवगाहना–शरीरमानं तत् त्रेधा–जघन्यं १ मध्यमं २ उत्कृष्टं ३ च २।

संहननं–कर्मग्रन्थाभिप्रायेण अस्थिरचनारूपं तत् षोढा तथाहि–वज्रऋषभनाराचं १ ऋषभनाराचं २ नाराचं ३ अर्धनाराचं ४ कीलिका ५ सेवार्तं ६ च ३।

संज्ञाश्चतस्रः–आहारसंज्ञा १ भयसंज्ञा २ मैथुनसंज्ञा ३ परिग्रह-संज्ञा ४ अथवा दश क्रोधसंज्ञा १ मानसंज्ञा २ मायासंज्ञा ३ लोभसंज्ञा ४ लोकसंज्ञा ५ ओघसंज्ञा ६ पूर्वोक्त ४ संज्ञामीलने जाता दश १०। तत्र ओघसंज्ञा का इत्याह–अव्यक्तोपयोगरूपा वल्लीवितानारोहणादि-रूपा ज्ञानावरणीयाऽल्पक्षयोपशमसमुद्भवा च इति श्रीआचारांगवृत्तौ षष्ठपत्रे शेषं सुगमं ४।

संस्थानानि षट् तथाहि–समचतुरस्रसंस्थान १ न्यग्रोध २ सादि ३ वामन ४ कुब्ज ५ हुंड ६ रूपाणि ५।

'कषायाश्चत्वारस्ते च क्रोध १ मान २ माया ३ लोभ ४ रूपाः ६।

लेश्याः षट् ताश्चेमाः–कृष्णलेश्या १ नीललेश्या २ कापोतलेश्या ३ तेजोलेश्या ४ पद्मलेश्या ५ शुक्ललेश्या ६ च। अत्र तु द्रव्यरूपा अवस्थितरूपा विचार्या न भावलेश्याः ७।

इन्द्रियाणि पञ्च तानीमानि–स्पर्शन १ रसन २ घ्राण ३ चक्षुः ४ श्रोत्र ५ रूपाणि ८ ॥

समुद्घातौ द्वौ–एकः अजीवविषयोऽचित्तमहास्कन्धरूपः, तेनाचित्त-महास्कन्धरूपेण नात्र प्रयोजनं १ । द्वितीयो जीवविषयः–स च सप्तधा तथाहि–वेदनासमुद्घातः १ कषायसमुद्घातः २ मरणसमुद्घातः ३ वैक्रियसमुद्घातः ४ आहारकसमुद्घातः ५ तैजससमुद्घातः ६ केवलिसमुद्घातश्च ७ । तत्र समुद्घातलक्षणं किमित्युच्यते, समवहननात् आत्मप्रदेशानां विकरणं समुद्घातः ९ । ॥ ३ ॥

दृष्टिस्त्रेधा–सम्यग्दृष्टिः १ मिथ्यादृष्टिः २ मिश्रदृष्टिश्च ३ १० ।

दर्शनं चतुर्धा–तथाहि–चक्षुर्दर्शनं १ अचक्षुर्दर्शनं २ अवधिदर्शनं ३ केवलदर्शनं ४ च ११ ।

ज्ञानं पञ्चधा तथाहि–मतिज्ञानं १ श्रुतज्ञानं २ अवधिज्ञानं ३ मनः-पर्यवज्ञानं ४ केवलज्ञानं ५ च । अत्र ज्ञानसहचारित्वात् अज्ञानत्रिकं अनुक्तमपि ग्राह्यं, तत्त्रयं यथा मत्यज्ञानं १ श्रुताज्ञानं २ विभंगज्ञानं ३ च १३ ।

योगाः पञ्चदश तेचेमे–औदारिकयोगः १ औदारिकमिश्रयोगः २ वैक्रिययोगः ३ वैक्रियमिश्रयोगः ४ आहारकयोगः ५ आहारकमि-श्रयोगः ६ तैजसकार्मणयोगः ७ एते शरीरसंबन्धिनो योगाः सप्त, पुनश्चत्वारो मनोयोगास्तथाहि–सत्यमनोयोगः १ असत्यमनोयोगः २ सत्यामृषामनोयोगः ३ असत्यामृषामनोयोगश्च ४ । एवं चत्वारो वचनयोगास्तथाहि–सत्यवचनयोगः १ असत्यवचनयोगः २ सत्यामृषा-वचनयोगः ३ असत्यामृषावचनयोगश्च ४ । प्रकारत्रयमीलने पञ्चदश योगा भवन्ति १४ ।

उपयोगो द्वेधा–साकारोपयोगः १ अनाकारोपयोगश्च २ । तत्र साकारोपयोगोऽष्टधा–पञ्चज्ञानानि ५ त्रीण्यज्ञानानि ३ । अनाकारोपयोग-

श्चतुर्धा–चक्षुर्दर्शनं १ अचक्षुर्दर्शनं २ अवधिदर्शनं ३ केवलदर्शनं ४ च सर्वमीलने द्वादश भेदा भवन्ति ॥ १५ ॥

'उववाउत्ति'–एकसमये सामकालं कियन्त उत्पद्यन्ते ? १६ ।

'चवणत्ति'–एकसमये समकालं कियन्तः च्यवन्ते ? १७ ।

'ठिइत्ति' स्थितिः आयुः, कस्य कियद्भवतीति तदायुर्द्वेधा–जघन्यं १ उत्कृष्टं २ च १८ ।

'पज्जत्ति'–पर्याप्तयो जीवशक्तिरूपाः कस्य कियत्यः ताश्चेमाः–आहारपर्याप्तिः १ शरीरपर्याप्तिः २ इन्द्रियपर्याप्तिः ३ श्वासोच्छ्वासपर्याप्तिः ४ भाषापर्याप्तिः ५ मनःपर्याप्तिः ६ १९ ।

'किमाहारेत्ति'–के जीवाः कतिभ्यो दिग्भ्यः आगतमाहारं गृह्णन्ति २० ।

'संणीत्ति'–संज्ञा–विशिष्टसंज्ञाः ताश्च तिस्रः, तथाहि–दीर्घकालिकी १ हेतुवादोपदेशिकी २ दृष्टिवादोपदेशिकी ३ च । एतासां चार्थोऽयं त्रिकालविषयेऽर्थं जानाति सा दीर्घकालिकी संज्ञा, सा च समनस्कानामेव भवति १ यश्च स्वदेहपालनाहेतोः इष्टवस्तुषु प्रवर्तते अहिताच्च निवर्तते वर्तमानकालविषये च यस्य चिन्तनं तस्य हेतुवादोपदेशिकी संज्ञा २ । अथ यश्च सम्यग्दृष्टिः क्षायोपशमिकज्ञानयुक्तो यथाशक्ति रागादिनिग्रहपरस्तस्य दृष्टिवादोपदेशिकी संज्ञा ३ २१ ।

'गइ' इति गतिर्भवान्तरे गमनम् २२ ।

'आगइ' इति आगतिः परभवादागमनम् २३ ।

'वेए' इति वेदः स च त्रेधा तथाहि–पुरुषवेदः १ स्त्रीवेदः २ नपुंसकवेदश्च ३ २४ । इति वक्तव्यानि ॥४॥

अथ यस्मिन् दण्डके यावन्त्येतानि वक्तव्यानि भवन्ति तानि प्रतिदण्डकं प्रतिपादयन्नाह—

चउगब्भतिरियवाउसु मणुयाणं पंच सेसतिसरीरा ॥४॥

चत्वारि शरीराणि–औदारिक १ वैक्रिय २ तैजस ३ कार्मण ४ रूपाणि गर्भजतिर्यग्वाय्वोर्भवन्ति, आहारकं न भवति तस्य चतुर्दश-पूर्वधरस्यैवकरणात् । अत्र 'दोवयणे बहुवयणं' इति प्राकृतसूत्रात् तिर्यग्-वायुषु इति द्विवचनेऽपि बहुवचनं न दोषाय, 'मणुआणं पंच' इति मनुष्याणां पंचापि शरीराणि भवन्ति । शेषा एकविंशतिदण्डकाः त्रिशरीराः नारकाः त्रयोदशसंख्या देवाश्च तेषां वैक्रिय १ तैजस २ कार्मण ३ रूपं शरीरत्रयं भवत्यन्येषां पृथिव्यप्तेजोवनस्पतिद्वीन्द्रियत्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रियदण्डकानां औदारिक १ तैजस २ कार्मण ३ रूपं शरीरत्रयं भवति इति प्रथमं द्वारम् १ ।

अथावगाहनामानरूपं द्वितीयं द्वारमाह–

थावरचउगे दुहओ अंगुलअसंखभागतणू ॥ ५ ॥

स्थावरचतुष्के पृथिव्यप्तेजोवायुरूपे दण्डकचतुष्के दुहओत्ति द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां जघन्योत्कृष्टरूपाभ्यां कृत्वा अंगुलस्यासंख्यभागा तनुः शरीरमानमित्यर्थः । इह यद्यपि एतेषां चतुर्णां बादरत्वात् वाताग्नि-जलपृथिवीरूपाणां परस्परमंगुलस्यासंख्यगुणवृद्धिरस्ति तथाप्यंगुलासंख्य-भागमानं न व्यभिचरति ॥ ५ ॥

सव्वेसिंपि जहन्ना साहाविय अंगुलस्ससंखंसो ।

शेषाणां विंशतिदंडकानां स्वाभाविकस्य मौलस्य शरीरस्य उत्पत्ति-समये अंगुलस्यासंख्यातो भागो जघन्याऽवगाहना ।

अथोत्कृष्टामवगाहनां प्रतिदण्डकमाह पृथक् पृथक्—

उक्कोसपणसयधणू नेरइआ ।

उत्कृष्टतः नारकाः पञ्चशतधनुःप्रमाणाः सप्तमनरकापेक्षया ।

सत्तहत्थसुरा ॥ ६ ॥

सुराः त्रयोदशदण्डकसत्काः सप्तहस्तप्रमाणाः भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्मेशानान्ताः ततः परं शरीरहानिसद्भावात् ॥ ६ ॥

गब्भतिरिसहसजोयण ।

गर्भजतिर्यंचः स्वयम्भुरमणसमुद्रमत्स्यादयः सहस्रयोजनाः ।

वणस्सई अहिअजोयणसहस्सं ।

वनस्पतिशरीरं साधिकयोजनसहस्रप्रमाणं तत्तु जलाश्रये ज्ञेयं । तदूर्ध्वं तु पृथिवीविकारः ।

नरतेइंदि तिगाऊ ।

नरा—मनुष्या युगलिकापेक्षया, त्रीन्द्रियाः कर्णशलाकादयः त्रिगव्यूतदेहमानाः ।

बेइंदिय जोयणे बार ॥ ७ ॥

द्वीन्द्रियाः शंखादयो द्वादशयोजनप्रमाणदेहाः ॥ ७ ॥

जोयणमेगं चउरिंदिदेहमुच्चत्तणेण सुए भणिअं ।

चतुरिन्द्रियदेहं पुनरुच्चत्वेन श्रुते प्रज्ञापनादौ योजनमेकं भणितं, एतन्मानं तु भ्रमरादीनामपेक्षया ।

वेउव्वियदेहं पुण अंगुलसंखंसमारंभे ॥ ८ ॥

प्रस्तावात् जघन्यतो वैक्रियदेहमानं इदमुक्तं किं तदाह—वैक्रियदेहं प्रारम्भे वैक्रियशरीरप्रारम्भसमये अंगुलस्य संख्यातो भागः ॥ ८ ॥

उत्कृष्टं तु वैक्रियशरीरं पृथक् पृथक् प्रसंगत आह—

देवनरअहियलक्खं तिरिआणं नवय जोयणसयाइं ।
दुगुणं तु नारयाणं भणिअं वेउव्वियशरीरं ॥ ९ ॥

देवानां मनुष्याणां चोत्कृष्टोत्तरवैक्रियशरीरं साधिकं योजनलक्षं भवति, च पुनः तिरश्चां नवयोजनशतानि, तु पुनः नारकाणां वैक्रियशरीरं द्विगुणं भणितं, कोऽर्थः ? निजनिजस्वाभाविकशरीरमानात् द्विगुणं स्यात् ॥ ९ ॥

अथ प्रसंगतः उत्तरवैक्रियं कियत्कालं तिष्ठतीति कालमानमाह—

अंतमुहुत्तं निरए मुहुत्तचत्तारि तिरियमणुएसु ।
देवेसु अद्धमासो उक्कोसविउव्वणाकालो ॥ १ ॥

नरकेऽन्तर्मुहूर्तकालं यावत् उत्तरवैक्रियशरीरं कृतं सत् तिष्ठति पश्चाद्वि-नश्यति । पुनः तिर्यग्मनुष्ययोः चत्वारि मुहूर्तानि यावत् । देवेषु अर्धमासं यावत् उत्कृष्टो वैक्रियकाल इति द्वितीयं द्वारम् २ ॥ १० ॥

अथ तृतीयद्वारं संहननरूपमाह--

थावरसुरनेरइया असंघयणा य विगलछेवट्ठा ।
संघयणछग्गं गब्भयनरतिरिएसु मुणेयव्वं ॥ ११ ॥

स्थावराः-पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिरूपाः पञ्च, सुराः-देवाः, नैरयिकाः-नारकाश्चैते एकोनविंशतिदण्डकाः असंहननाः संहननरहिताः । अयम्भावः-संहननमस्थिरचनारूपं भवति, एषां तु अस्थ्यभावात् न विवक्षितं कर्मग्रन्थाभिप्रायेण, परं सिद्धान्ताभिप्रायेण तु सुरनारकाः प्रथमसंहनना उक्ताः, तदभिप्रायं त एव विदन्तीति । तथाद्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियाः सेवार्ताः सेवार्तनामषष्ठसंहननवन्तः, कथम् ? अस्थिरचनायाः सद्भावात् । तथा गर्भजनरतिरश्चोः संहननषट्कं ज्ञातव्यं, कोऽर्थः ? षडपि संहननानि भवन्तीत्यर्थः, इति तृतीयं द्वारं संपूर्णम् ३ ॥ ११ ॥

अथ संज्ञाद्वारं चतुर्थमाह-

सव्वेसिं चउ दह वा सण्णा ।

सर्वेषां चतुर्विंशतिदण्डकानां चतस्र आहारसंज्ञा १ भयसंज्ञा २ मैथुनसंज्ञा ३ परिग्रहसंज्ञा ४ रूपा भवन्ति । अथवा इति पक्षान्तरे क्रोध १ मान २ माया ३ लोभ ४ लोक ५ ओघ ६ संज्ञाषट्कमीलने दश भवन्ति इति चतुर्थं द्वारम् ४ ।

अथ पञ्चमं संस्थानद्वारमाह-

सव्वे सुराय चउरंसा ।
नरतिरिय छ संठाणा हुंडा विगलिंदिनेरइया ॥१२॥

नाणाविहधयसूई बुब्बुअ वणवाउतेउअपकाया ।
पुढवीमसूरचंदाकारा संठाणओ भणिया ॥१३॥

सर्वे सुराः त्रयोदशदण्डकमिताः चतुरस्राः समचतुरस्रसंस्थानाः, तथा नराः तिर्यञ्चः षट्संस्थानाः, तथा विकलेन्द्रियाः–द्वि–त्रि–चतुरिन्द्रियाः नैरयिका–नारकाश्च हुंडकसंस्थानाः ॥ १२ ॥

तथा वणवाउतेउअप्काया–वनस्पतिवायुतेजोप्कायाः एते चत्वारः नाणाविहधयसूईबुब्बुयत्ति निर्विभक्तिको निर्देशः, अयमर्थः–वनस्पतिर्नानाविधाकारो नानाप्रकारदेहाकारः, वायुः ध्वजाकारदेहः, तेजोऽग्निः सूच्याकारदेहः, अप्कायः बुद्बुदाकारः, तथा पुढवीमसूरचंदाकारा पृथिवी मसूरनामधान्यदलाकारा संस्थानतः भणिताः–कथिता श्रीप्रज्ञापनादौ इति पञ्चमद्वारम् ५ ॥ १३ ॥

अथ षष्ठं कषायद्वारमाह–

सव्वेवि चउकसाया ।

सर्वेऽपि चतुर्विंशतिदण्डकाः चतुःकषायाः क्रोध–मान–माया–लोभसहिता भवन्तीति षष्ठं द्वारं सम्पूर्णम् ६ ।

अथ सप्तमं लेश्याद्वारमाह–

लेसछगं गब्भतिरियमणुएसु ।
नारयतेऊवाऊविगला वेमाणियतिलेसा ॥१४॥
जोइसिय तेउलेसा सेसा सव्वेवि हुंति चउलेसा ।

गर्भजतिर्यग्–मनुष्येषु लेश्याषट्कं भवति । तथा नारक–तेजो–

वायु-विकलाः वैमानिकाश्च त्रिलेश्याः, अत्र विशेषतो विवेचनं क्रियते, तथाहि-प्रथमायां द्वितीयायां च नरकपृथिव्याँ [कापोता तृतीयस्यामुपरि कापोताऽधोनीला][1] चतुर्थ्यां नीला, पञ्चम्यां नीला कृष्णा, षष्ठीसप्तम्योः पृथिव्योः कृष्णैव । तेजोवायु-विकलाः कृष्ण-नील-कापोतलेश्यावन्तः । वैमानिका अनेनप्रकारेण त्रिलेश्याः अयमर्थः-सौधर्मेशानयोः तेजोलेश्या, ततः कल्पत्रये पद्मा, ततो लान्तकादिषु कल्पेषु एका शुक्लैव ।। १४ ।।

ज्योतिष्का तेजोलेश्याः, 'सेसा सव्वेवि हुंति चउलेसा'-शेषा उक्तव्यतिरिक्ताः, के इत्याह-पृथिव्यपूवनस्पतिभवनपतिव्यन्तराः ते चतुर्लेश्याः, कथमित्याह-आदिलेश्यात्रयं स्वाभाविकं पृथिव्यपूवनस्पतिषु वर्तत एव, अथ केचित् तेजोलेश्यावन्तो देवा एतत्त्रयेषूत्पद्यन्तेतत उत्पत्तिसमयेऽन्तर्मुहूर्तं पूर्वभविका तेजोलेश्या भवति, भवनपति-व्यन्तरास्तु स्वभावतश्चतुर्लेश्या एव इति सप्तमं द्वारं सम्पूर्णम् ७ ।।

अथाष्टमं द्वारं प्राह-

इंदियदारं सुगमं ।

एकेन्द्रिये पृथिव्यपूतेजोवायुवनस्पतिरूपे एकं स्पर्शनेन्द्रियं तथा द्वीन्द्रिये शंखप्रमुखे स्पर्शन-रसने द्वे इन्द्रिये, अथ त्रीन्द्रिये कीटिकाजूकादिके स्पर्शन-रसन-घ्राणानि त्रीणीन्द्रियाणि, [चतुरिन्द्रिये भ्रमरादिके स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षूरूपाणि चत्वारीन्द्रियाणि] पञ्चेन्द्रिये नारक-तिर्यग्-मनुष्य-देवरूपे स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षुः-श्रोत्राणि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति इति अष्टमं इन्द्रियद्वारं सम्पूर्णम् ८ ।

---

१ पाठोऽयं योजितः स्वोपज्ञवृत्त्यनुसारेण, यतः मूलप्रतावेतत्स्थाने 'कृष्णनीलकापोतलेश्यात्रयं भवति तृती(या)यां तु पृथिव्यां उपरिप्रस्तरेषु एका कापोत्ता तृतीयायां कापोता नीला च" एवं लिखितः ।

अथ नवमं समुद्घातरूपद्वारमाह-

मणुआण सत्त समुग्घाया ॥ १५ ॥

मनुष्येषु सप्त समुद्घाताः वेदना १ कषाय २ मरण ३ वैक्रिय ४ आहारक ५ तैजस ६ केवलि ७ रूपाः ॥ १५ ॥

तथा—

पणगब्भतिरिसुरेसु ।

गर्भजतिर्यग्-सुरयोः पञ्च समुद्घाताः आहारक १ केवलि २ समुद्घातौ न भवतः ।

तथा-

नारयवाउसु चउर ।

नारकवाय्वोः चत्वारः समुद्घाताः आहारक १ तैजस २ केवलि-३ समुद्घातत्रयस्याभावात् ।

तथा-

तिय सेसे ।

शेषे पृथिव्यप्तेजोवनस्पतिद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रयरूपे दण्डके सप्तके त्रयो वेदना-कषाय-मरणरूपा भवन्ति इति नवमं द्वारं सम्पूर्णम् ९॥

अथ दशमं द्रष्टिरूपं द्वारमाह--

विगल दुदिट्ठी थावर मिच्छत्ति सेस तिअदिट्ठी ॥१६॥

अयमर्थः—विकले द्वीन्द्रिय—त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियरूपे सम्यग्दृष्टि १ मिथ्यादृष्टि २ रूपं दृष्टिद्वयं भवति, तथा 'थावर मिच्छत्ती' स्थावराः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः मिथ्यात्विनः, तथा 'सेस तियदिट्ठी' शेषाः नारकसुरतिर्यग्मनुष्यरूपाः षोडश दण्डकाः दृष्टित्रयवन्तः इति दशमं द्वारं सम्पूर्णम् १० ॥ १६ ॥

अथैकादशं दर्शनद्वारमाह—

थावरबितिसु अचक्खू चउरिंदिसु तद्दुगं सुए भणियं ।
मणुआ चउदंसणिणो सेसेसु तिगं तिगं भणियं ॥१७॥

स्थावराः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिरूपाः पञ्च द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियाश्चैतेषु सप्तदण्डकेषु एकं अचक्षुर्दर्शनं भवति, तथा चउरिंदिसु तद्दुगं चतुरिन्द्रियेषु तयोश्चक्षुर्दर्शनाऽचक्षुर्दर्शनयोर्द्विकं श्रुते प्रज्ञापनादौ भणितं, तथा मनुष्याश्चतुर्दर्शनिनः चक्षुर्दर्शन १ अचक्षुर्दर्शन २ अवधिदर्शन ३ केवलदर्शनवंतो ४ भवन्ति, शेषेषु दण्डकेषु नारक—सुर—तिर्यग्रूपेषु पञ्चदशदण्डकेषु चक्षुर्दर्शन १ अचक्षुर्दर्शन २ अवधिदर्शन ३ रूपं दर्शनत्रयं भवति केवलं न स्यात् इति एकादशं द्वारम् ॥ १७ ॥

अथ ज्ञानाज्ञानयोर्द्वारद्वयं द्वादशत्रयोदशरूपं सम्मिलितमेवाह—

अन्नाणनाण तिअ तिअ सुरतिरिनिरए थिरे अनाणदुगं ।
नाणन्नाण दुविगले मणुए पणनाणतिअनाणा ॥ १८ ॥

सुर—तिर्यग्—नरके पञ्चदशदण्डके अज्ञानत्रिकं यथा—मत्यज्ञान-श्रुताज्ञान—विभंगज्ञानरूपं ज्ञानत्रिकं च मतिज्ञान—श्रुतज्ञान-अवधिज्ञानरूपं च भवति ।

ननु ज्ञानाज्ञानयोः परस्परं विरोधात् कथं द्वयमपि पञ्चदशदण्डकेषु एकत्वं भवति ? उच्यते-एतेषां मध्ये यस्मिन् दण्डके सम्यक्त्वं तत्र ज्ञानं यत्र च मिथ्यात्वं तत्राज्ञानं ततो न विरोधः ।

तथा स्थिरे पृथिव्यादिपञ्चकरूपे अज्ञानद्वयं मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं च इह यद्यपि सिद्धान्ताभिप्रायेण पृथिवी-जल-वनस्पतिषु सम्यक्त्वं वमतां देवानामुत्पादे सास्वादनसद्भावाच्च मति-श्रुतज्ञाने भवतः परमत्र नाधिकृते, तथा नाणन्नाणदुविगले' विकले द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रिय-रूपे ज्ञानमज्ञानं च द्वयमपि स्यात् तेषां सम्यक्त्वे सति, ज्ञानं मिथ्यात्वे सत्यज्ञानं, तथा मनुष्ये ज्ञानपञ्चकं परं सम्यक्त्वे सति, मनुष्येऽज्ञान-त्रयमपि परं मिथ्यात्वे सति इति द्वादशं त्रयोदशं च द्वारम् १२-१३ ॥ १८ ॥

अथ चतुर्दशयोगद्वारमाह--

इक्कारस सुरनिरएतिरिएसु तेर पनर मणुएसुं ।
विगले चउ पण वाए जोगतिगं थावरे होइ ॥ १९ ॥

'सुर-नरए'-चतुर्दशदण्डके एकादशयोगा भवन्ति । औदारिक-औदारिकमिश्र-आहारक-आहारक मिश्राणां चतुर्णामभावात् । तथा तिरिएसु तेर-तिर्यक्षु त्रयोदशयोगाः :आहारक-आहारकमिश्रयोः अभावात् , मनुष्येषु पञ्चदश योगाः भवन्ति, विकलेषु चत्वारो योगाः के इत्याह-औदारिक १ औदारिकमिश्र २ कार्मण ३ असत्यामृषाभाषा-रूपाः ४ तथा 'पणवाए'-वायौ पञ्च योगाः औदारिक १ औदारिकमिश्र २ वैक्रिय ३ वैक्रियमिश्र ४ कार्मण ५ रूपाः, तथा 'जोगतिअं थावरे होई' स्थावरे पृथिव्यप्तेजोवनस्पतिचतुष्टयरूपे योगास्त्रयः औदारिक १ औदारिकमिश्र २ कार्मण ३ रूपाः इति चतुर्दशं द्वारं १४ ॥ १९ ॥

अथ पञ्चदशमुपयोगरूपं द्वारमाह--

उवओगा मणुएसु बारस नव निरयतिरिअदेवेसु ।
विगलदुगे पण छक्कं चउरिंदिसु थावरे तिअगं ॥२०॥

मनुष्येषु द्वादशापि उपयोगाः, तथा 'नव निरयतिरिअदेवेसु'– नारकतिर्यग्देवेषु नव उपयोगा स्युः, मनः पर्यायज्ञान–केवलदर्शनकेवल-ज्ञानरूपास्त्रयो न भवन्ति, तथा 'विगलदुगे पणछक्कं'–कोऽर्थः ? द्वीन्द्रिय–त्रीन्द्रियविकले पञ्च उपयोगा, पञ्च के इत्याह–मतिज्ञान १ श्रुतज्ञान २ मत्यज्ञान ३ श्रुताज्ञान ४ अचक्षुर्दर्शन ५ रूपाः, तथा चतुरिन्द्रियेषु 'छक्कं'–षट् उपयोगा भवन्ति पञ्च पूर्वोक्ता एव षष्ठः चक्षुर्दर्शनरूपः, तथा स्थावरे पृथिव्यादिपञ्चके मत्यज्ञान १ श्रुताज्ञान २ अचक्षुर्दर्शन ३ रूपास्त्रय उपयोगाः इति पञ्चदशं द्वारं १५ ॥ २० ॥

अथ षोडशमुपपातद्वारमाह--

संखमसंखा समए गब्भयतिरिविगलनारयसुरा य ।
मणुआ नियमा संखा वणणंता थावर असंखा ।२१॥
असन्निनर असंखा ।

गर्भजतिर्यञ्चः–विकला–नारकाः–सुराश्चैते अष्टादश दण्डकाः एकस्मिन् समये संख्याता असंख्याताश्चोत्पद्यमाना लभन्ते, तथा मनुष्या नियमेन संख्याता एवोत्पद्यन्ते तेषां सत्तारूपेणापि संख्यातत्वात्, वणत्ति–वनस्पतयः अनन्ता उत्पद्यन्ते, तथा स्थावराः पृथिव्यादिपञ्चक-रूपाः असंख्याता उत्पद्यन्ते ॥ २१ ॥

असंज्ञिनो मनुष्याः प्रज्ञापनायां ये उच्चारादिचतुर्दशस्थानेषु कथि-

तास्ते एकस्मिन् समये असंख्याता उत्पद्यन्ते इदं प्रसंगाल्लिखितमिति षोडशद्वारम् १६ ।

अथ सप्तदशं च्यवनरूपं द्वारमाह–

जह उववाउ तहेव चवणेवि ।

यथा चतुर्विंशतिदण्डकेषु उपपातद्वारं तथैव च्यवनद्वारमपि ज्ञेयं, ये संख्याताः असंख्याता अनंताश्चोत्पद्यमाना उक्तास्ते च्यवनेऽपि तथैव ज्ञातव्याः इति सप्तदशद्वारम् । ।१७ ॥

अष्टादशं स्थितिद्वारमाह—

बावीससगतिदसवाससहस्स उक्किट्ठ पुढवाई ॥२२॥
तिदिणग्गितिपल्लीऊ नरतिग्गिसुरनिरयसागरतित्तिसा ।
वंतरपल्लं जोइसलक्खाहियं पलियं ॥२३॥
असुराण अहिअयरं देसूणदुपल्लयं नव निकाए ।
बारसवासाणुपणदिण छमास उक्किट्ठ विगलाऊ ॥२४॥
पुढवाइ दसपयाणं अंतमुहुत्तं जहन्नआउठिई ।
दससहसवरिसठिइआ भवणाहिवनिरयवंतरिया ॥२५॥
वेमाणिअजोइसिया पल्लतयट्ठंसआउआ हुंति ।

पृथिव्यप्वायुवनस्पतीनां चतुर्णां दण्डकानामनुक्रमेण बावीसेत्यादि स्थितिरायुर्ज्ञातव्यं, अयम्भावः–पृथिव्याः द्वाविंशतिवर्षसहस्राण्युत्कृष्टमायुः, तथा सगत्ति–अपां सप्तसहस्रवर्षाणि, तथाऽग्नेरग्रे पृथक् वक्ष्यमाणत्वात् वायोः त्रीणि वर्षसहस्राणि, तथा वनस्पतेः दशसहस्रवर्षाण्यायुः ॥२२॥

'तिदिणग्गिति'–अग्नेः त्रीण्यहोरात्राणि, तथा नरतिरिइति नराणां तिरश्चां च त्रीणि पल्योपमानि देवकुरूत्तरकुरुयुगलिकापेक्षया तथा सुर-निरयसागर तित्तिसात्ति'–सुराणां नारकाणां चायुरुत्कृष्टं त्रयस्त्रिंशत्साग-रोपमाणीदं च सर्वार्थविमान-सप्तमनरकापेक्षं चानुक्रमेण ज्ञेयं, व्यन्तराणां पल्योपमं, ज्योतिषां वर्षलक्षाधिकं पल्यं चन्द्रापेक्षया ॥२३॥

तथा असुराणां चमरादीनां साधिकं सागरोपमं, तथा नवनिकाये उत्तरदिशि देशोनं पल्योपमद्वयं, दक्षिणदिशि तु सार्धं पल्योपमं, तथा 'बारसवासाणुपणंदिणछमासुक्किट्ठविगलाऊ'–विकलानां द्वीन्द्रियत्री-न्द्रियचतुरिन्द्रियाणामुत्कृष्टमायुरक्रनुमेणैवं ज्ञातव्यं, तथाहि–द्वीन्द्रियाणां द्वादशवर्षाणि, त्रीन्द्रियाणामेकोनपञ्चाशद्दिनानि, चतुरिन्द्रियाणां षट्मासाः ॥२४॥

अथ चतुर्विंशतिदण्डकानां जघन्यां स्थितिमाह–'पुढवाईदसपयाणं'– पृथिव्यादिदशपदानां पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतु-रिन्द्रियगर्भजतिर्यग्मनुष्यरूपाणां जघन्यायुःस्थितिरेकमन्तर्मुहूर्तं, तथा भवनाधिपा नारका व्यन्तराश्च दशसहस्रवर्षस्थितिकाः एतेषां दशवर्ष-सहस्राण्यायुरित्यर्थः ॥२५॥

तथा 'वेमाणिअजोइसिअपल्लतयट्ठंसआउआ होंति' अयमर्थः–वैमा-निकदेवानां जघन्यमायुः पल्योपमं, ज्योतिषां चानुक्रमेण पल्योपमस्या-ष्टमोभागः इत्यष्टादशं द्वारम् ॥१८॥

अथैकोनविंशतितमं पर्याप्तिरूपं द्वारमाह—

सुरनरतिगिनिरएसु छपज्जत्ती थावरे चउगं ॥२६॥
विगले पंच पज्जत्ती ।

सुर–नर–तिर्यग्–नरकेषु षट्पर्याप्तयो भवन्ति तथा स्थावरे पृथिव्यादिपञ्चके भाषा–मनःपर्याप्तिद्वयरहिताश्चतस्रो भवन्ति ॥२६॥

तथा विकले द्वीन्द्रिय–त्रीन्द्रिय–चतुरिन्द्रियरूपे मनो विना पञ्च पर्याप्तयो भवन्ति इति एकोनविंशतितमं पर्याप्तिद्वारम् १९।

अथ विंशतितमं किमाहारेत्ति द्वारमाह—

छद्दिसि आहारहोइ सव्वेसिं।
पणगाइपए भयणा।

सर्वेषां चतुर्विंशतिदण्डकानां षट्भ्यो दिग्भ्य आगतानां पुद्गलानामाहारो भवति, पंचदिगादिके आहारे भजना, अयं परमार्थः—लोकान्तवर्तिनां जीवानां पञ्चदिशो भवति, लोकनिष्कुटस्थानानां चतुर्दिकोऽपि भवति इति किमाहारद्वारं २०।

अथैकविंशतितमं संज्ञारूपं द्वारमाह—

अह सन्नितिअं भणिस्सामि ॥२७॥
चउविहसुरतिरिएसु नरएसु अदीहकालिगीसन्ना।
विगले हेउवएसा सन्नारहिया थिरा सव्वे ॥२८॥

अथ ग्रन्थकर्ता वक्ति–अहं संज्ञात्रिकं चतुर्विंशतिदण्डकेषु वक्ष्यामि ॥२७॥

तथाहि–चतुर्विधसुरेषु तिर्यक्षु नरकेषु च दीर्घकालिकी संज्ञा भवति, यस्यां दीर्घकालोऽतीतोऽनागतो वर्तमानो विषयो ज्ञेयतया इति व्युत्पत्तेः,

तथा विकले द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियरूपे हेतूपदेशिकी संज्ञा अव्यक्तकिंचिन्मनोज्ञानसहिता वर्तमानविषया इत्यर्थः, तथा स्थावराः पञ्चापि सर्वे संज्ञारहिताः विशिष्टैतत्संज्ञारहिता इत्यर्थः ॥२८॥

मणुआण दीहकालियदिट्ठिवाओवएसिया केवि ।

मनुष्याणां दीर्घकालिकी संज्ञा, केचित् पञ्चेन्द्रिया द्रष्टिवादोपदेशिकीसंज्ञासहिता भवन्ति क्षायोपशमिकादिसम्यक्त्वसहिताः, पञ्चेन्द्रियतिर्यंचोपि केऽपि द्रष्टिवादोपदेशिकीसंज्ञासहिता भवन्ति परमल्पत्वान्न विवक्षिताः इति एकविंशतितमं द्वारं २१ ।

अथ द्वाविंशतितमं त्रयोविंशतितमं च द्वारद्वयं संलग्नमेवाह—

पण पज्जतिरिमणुअच्चिय चउव्विहदेवेसु गच्छंति ॥२९॥

संखाउ पज्जपणिंदि तिरिनरेसु तहेव पज्जत्ते ।
भूदगपत्तेअवणे एएसुच्चिअ सुरागमणं ॥२० ।

पर्याप्तास्तिर्यंचो मनुष्याश्च चतुर्विधदेवेषु गच्छन्ति न शेषजीवाः, एतावता एतयोर्द्वयोर्देवेषु गतिरुत्पत्तिः इति गतिः ॥२९॥

अथ देवाश्च्युत्वा कुत्र गच्छन्ति इति आगतिमाह—संख्यातायुष्केषु तिर्यग्नरेषु तथैव पर्याप्ते भूदकप्रत्येकवने—पृथिवी—जल—प्रत्येकवनस्पतिरूपे एतावता एतेषु दण्डकपञ्चकेषु सुराणां आगमनमयमर्थः—गर्भजपर्याप्तास्तिर्यंचो मनुष्याश्च देवाः भवन्ति, देवाश्च्युत्वा पञ्चेन्द्रियतिर्यग्—मनुष्यपृथिव्यप्वनस्पतिषु आगच्छन्ति इति देवानां गत्यागती इति त्रयोदशदण्डका देवसम्बन्धिनो जाताः ॥३०॥

अथ तिर्यग्नरयोर्गत्यागती आह–

पज्जत्तसंखगब्भय तिरिनरा निरयसत्तगे जंति।

पर्याप्ताः संख्यायुषो गर्भजास्तिर्यंचो नराश्च नरकसप्तके यान्ति, 'असन्नी खलु पढमं' इति वचनात् असंज्ञिनोपि प्रथमां पृथिवीं यावत् यान्ति परं तेषां नात्राऽधिकारः इति नारकाणां गतिः, तथा—

निरयउव्वट्टा एएसु उववज्जंति न सेसेसु ॥३१॥

नरकेभ्य उद्वृत्ता निर्गता एतयोरेव तिर्यग्–नरयोरेव विषये गच्छन्ति न शेषेषु द्वाविंशतिदण्डकेषु इत्यागतिः, इति नारकाणां गत्यागती, दण्डका जाताश्चतुर्दश ॥३१॥

अथ पृथिव्यप्वनस्पतीनां त्रयाणां दण्डकानां गत्यागती आह--

पुढवी आउवणस्सइ मज्झे नारयविवज्जिया जीवा।
सव्वे उववज्जंति निअनिअकम्माणुमाणेणं ॥३२॥

सर्वे जीवा नारकविवर्जिताः त्रयोविंशतिदण्डकाः पृथिव्यप्वनस्पति-मध्ये उत्पद्यन्ते परं निजनिजकर्मानुमानेन इति वदता सूत्रकारेण इति सूचितं स्वकृतं कर्म भुज्यते सर्वैः जीवैः न परकृतं इति पृथिव्यप्वनस्पतीनां गतिः ॥३२॥

आगतिमाह--

पुढवाइदसपएसु पुढवीआऊवणस्सईजंति।

पृथिव्यप्वनस्पतयः पृथिव्यादिदशपदेषु आगच्छन्ति, पृथिव्यादि-दश पदानीमानि पृथिव्यप्–तेजो–वायु–वनस्पति–द्वीन्द्रिय–त्रीन्द्रिय–

चतुरिन्द्रिय-गर्भजतिर्यग्-गर्भजमनुष्याः, इति पृथिव्यादित्रयाणां गत्यागती, दण्डका जाताः सप्तदश ।

अथ तेजोवाय्वोर्गत्यागती आह-

पुढवाइदसपयाणं तेउवाउसु उववाओ ॥३३॥
तेउवाऊ गमणं पुढवीपमुहंमि होइ पयनवगे ।

पृथिव्यादिदशपदानां तेजोवाय्वोर्विषयेषूपपातः गतिरित्यर्थः, तेजोवाय्वोर्गमनं-आगतिः पृथिव्यादिपदनवके भवति गर्भजमनुष्ये तयोरागते अभावात् इति तेजोवाय्वोर्गत्यागती दण्डका जाता एकोनविंशतिः ॥३३॥

अथ विकलानां गत्यागती आह-

पुढवाइठाणदसगा विगला इंतिअतहिं जंति ॥३४॥

विकला द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रियाः पृथिव्यादिदशकात् पूर्वोक्तात् 'इंति'-आगच्छन्ति इति विकलानां गतिः पुनस्तत्रैव मृत्वा यान्ति इति विकलानां गत्यागती, दंडका जाताः द्वाविंशतिः ।

अथ तिरश्चां गत्यागती आह-

गमणागमणं गब्भयतिरिआणं सयलजीवठाणेसु ।

गर्भजतिरश्च सकलजीवस्थानेषु चतुर्विंशतिदण्डकेषु गमनं-गतिः आगमनं च भवतीति तिरश्चां गत्यागती, दण्डका जातास्त्रयोविंशतिः ।

अथ मनुष्यस्य गत्यागती आह-

सव्वत्थ जंति मणुआ तेउवाउर्हिं नो इंति ॥३५॥

मनुष्याः सर्वत्र चतुर्विंशतिदण्डकेषु मृत्वा यान्ति, संहनन-कालादि-सद्भावे मुक्तावपि यान्ति इति गतिः, तेजोवायुभ्यां सकाशात् नागच्छन्ति इति मनुष्याणां गत्यागती, इति गत्यागती आश्रित्य इति चतुर्विंशतिदण्डकलापनिका ॥

अत्र संमूच्छिंममनुष्याणामधिकारो नास्ति तथापि सोपयोगत्वेन तेषां गत्यागती अनया गाथया ज्ञेये, तथाहि--

जंति संमुच्छि मणुआ पुढवाइदसपएसु नियमेण।
आगच्छंति अडए (?) तेउवाउहिंतो न हुंति नरा॥

इदं त्रयोविंशतितमं द्वारं २३ ॥३५॥

अथ चतुर्विंशतितमं वेदद्वारमाह-

वेअतिअतिरिनरेसु इत्थिपुरिसोअ चउविहसुरेसु।
थिरविगलनारएसु नपुंसवेओ हवइ एगो ॥३६॥

तिर्यग्नरेषु वेदत्रिकं पुं-स्त्री-नपुंसकरूपं, स्त्री-पुरुषश्चेति वेदद्वयं चतुर्विधदेवेषु, स्थिराः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिरूपाः पञ्च विकलाः द्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियाः नारका एतेषु एका नपुंसकवेद एव इति वेद-द्वारं, इत्यनेन जातानि चतुर्विंशतिद्वाराणि सम्पूर्णानि २४ ॥३६॥

अथात्रानुक्तमपि अल्पबहुत्वद्वारमाह-

पज्जमणुबायरग्गिवेमाणिअभवण निरय वंतरिआ।
जोइसचउपणतिरिआ बेइंदितेइंदिभूआऊ ॥३७॥
वाऊवणस्सइ च्चिअ अहिआ अहिआ कमेणिमे हुंति।
सव्वेवि इमे भावा जिणा ! मएऽणंतसो पत्ता ॥३८॥

पर्याप्ता मनुष्याः सर्वस्तोकाः, कथं ? सर्वस्तोकसंख्यात्वात्, तेभ्यो बादराग्निरसंख्यातगुणः, तस्मात् वैमानिका असंख्यातगुणाः, तेभ्यो भवनपतय असंख्यातगुणाः, तेभ्यो नारका असंख्यातगुणाः, तेभ्यो व्यन्तरा असंख्यातगुणाः, तेभ्यो ज्योतिष्काः संख्यातगुणाः, तेभ्यश्चतुरिन्द्रियाः संख्यातगुणाः, तेभ्य पञ्चेन्द्रियास्तिर्यंचो विशेषाधिकाः, तेभ्यो द्वीन्द्रियाः विशेषाधिकाः, तेभ्यः त्रीन्द्रिया विशेषाधिकाः, तेभ्यः पृथिवीकायिका जीवा असंख्यातगुणाः, तेभ्यः अप्कायिका जीवा असंख्यातगुणाः ॥३७॥

तेभ्यो वायुकायिका संख्यातगुणा, तेभ्यो वनस्पतिजीवा अनंतगुणाः । एते पञ्चदशप्रकारा जीवभेदा अनुक्रमेण अधिका ज्ञेयाः । तत्र केचित् संख्यातगुणाः, केचिदसंख्यातगुणाः, केचित् विशेषाधिकाः, केचिदनंतगुणाः इति ।

अथ स्तोत्रकर्ता स्वकीयस्वरूपं प्रार्थनां च कुर्वन्नाह—'सव्वेवि इमे भावा जिणा ! मएणंतसो पत्ता'—हे जिनाः । सर्वेऽपि पूर्वोक्ताश्चतुर्विंशतिदण्डका मया अनंतशोऽनंतान् वारान् प्राप्ताः ॥३८॥

संपइ तुम्ह भत्तस्स दंडगपयभमणभग्गहिययस्स ।
दंडतिअविरइ सुलहं लहु मम दिंतु मुक्खपयं ॥३९॥

संप्रत्यथ हे जिना ! इति शेषः, मम मह्यं लघु शीघ्रं मोक्षपदं ददतु किं विशिष्टाय मह्यं ? तुम्हभत्तस्स—युष्माकं भक्तस्य पुनः किंविशिष्टस्य ? मम दंडगपयभमणभग्गहिययस्स दण्डकपदेषु भ्रमणं तेन भग्नं हृदयं यस्य स तस्य किं विशिष्टं मोक्षपदं ? 'दंडतिअविरइसुलहं'—दंडा मनोवचःकायदंडास्तेषां त्रयं दण्डत्रयं तस्माद या विरतिर्विरमणं तया सुलभं सुप्राप्यम् ॥३९॥

सिरिजिणहंसमुणीसररज्जे सिरिधवलचंदसीसेण ।
गजसारेण लिहिआ एसा विन्नत्ति अप्पहिआ ॥४०॥

श्रीजिनहंससूरिमुनीश्वरराज्ये गजसारेण एषा विज्ञप्तिर्लिखिता, किंविशिष्टा विज्ञप्तिः ? आत्महिता—आत्मनः हिता हितकारिका उपलक्षणत्वात्परेषां च किंविशिष्टेन गजसारेण ? श्रीधवलचन्द्रनामाप्राग्वाटवंशीयोपाध्यायस्तस्य शिष्येणेति ॥३९॥

दुर्घटं दण्डकस्तोत्रं व्याख्यातुं येन तेन च ।
न शक्यते स्फुरद्बोधाभावेन भविनां पुरः ॥१॥

प्रयाति सुगमं तस्माद् व्याख्यानं विहितं स्फुटं ।
स्वयं व्याख्यानयन्तु द्राक् श्रीगुरोर्वाचनां विना ॥२॥

संवतिरस्य(स)निधिगुहमुखसोम[१६१६]मिते नभसि कृष्णपक्षे च ।
अमदावादे हाजापटेलपोलीस्थशालायां ॥३॥

श्रीमत्खरतरगच्छाधीश्वरजिनचन्द्रसूरिशिष्योऽभूत् ।
गणिः सकलचन्द्रनामा रीहडगोत्रो च पुण्यात्मा ॥४॥

तच्छिष्यसमयसुन्दर एतां वृत्तिं चकार चारुतया ।
अतिसुगमां सुबोधां पठन्तु भो ! पाठयन्तु द्राक् ॥५॥

इति श्रीसमयसुन्दरोपाध्यायकृता दण्डकस्तोत्रवृत्तिः ।[1]

श्रीरस्तु कल्याणमस्तु ॥ श्री ॥

---

१. प्रतावन्ते—

संवत् १९३९ मिति—श्रावण सुदि नवम्यां तिथौ श्रीबीकानेर मध्ये लिषता पं. धनसुखस्वहेतवे ।

મુદ્રક :- જાગી પ્રિન્ટર્સ • જીતેન્દ્ર બી. શાહ
૩૦૫, મહાવીર દર્શન, કસ્તુરબા ક્રોસ રોડ નં-૫, બોરીવલી (ઈસ્ટ)
મુંબઈ-૪૦૦૦૬૬ ફોન-૮૦.૩૧૧૮૧૦/૨૯૫૫૭૬